

գուլեան ձեռամբ Սանաստեան վարժարանի վանեցի սաներէն խոսքով 2թ ճեանի. 1901. Հոկ. 9. կարէն»:

63.

ՎԵՅ ՀԱՉԱՐԵԱԿ

(°)

ԹՈՒՂԹԻՔ 15: — ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 35 սմ. երկ. 25 սմ. լայն: — ԳՐՈՂԹՅՈՒՆ՝ միասին: — ԳԻՐ՝ շեղա-
գետ: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ հաստ: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ մա-
քուր: — ԿԱԶՄ՝ չունի: — ԳՐԻՉ, ՏԵՂԻ, ԺԱՄԱՆԱԿ՝
անծանօթ:

ՄԵԾ ԳԻՐԹՈՎ տետր մըն է, առանց կողմ. բոլորակ գծերով, թուանշաններով, այլ ու բն զրերով եւ ուրիշ նշաններով՝ ձեւերով գուշա-
կութեան եւ հանելուկի արուեստ կը սորվեցնէ:

ՅԵՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. Թերթին մէկ ան-
կենը լուսանքին վրայ գրուած է. «Սանաստեան վար-
ժարանին կը նուիրէ սոյն գիրքը. վանեցի Մարգար
Օրմանեան ձեռամբ վանեցի խոսքովու 2թ ճեանի աշա-
կերտի. Սանս. վարժ.ի. 1901. կարէն 9 սեպ. 901»:

(Ըրդանալիւ):

Հ. Յ. ԲՕՍՆԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԲՆԱԿԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԵՆ ԺՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՆ ԿԱՐԻՆ

ՀԱՐԵԻԱՆՑԻ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

(Ըրդանալիւ):

Բ.

Համչէն եւ Սեն Գետ:

Պարխար լերինք, մանաւանդ Տրապի-
զոնի մօտերէն սկսեալ, շատ բարձր լեռնա-
շղթայ մը կը դառնան: Ծովեզերքէն մինչեւ
լեռանց ջրաբաշխ որը հազիւ իբր 50 քիլո-
մետր օդային գծով՝ հսկայ պատուարի մը
պէս կ'երեւայ ծովէն, միջին գոնէ 2000 մետր
բարձրութեամբ: Արդ Տրապիզոնի եւ Բա-
թումի գրեթէ մէջտեղ՝ Րիզէի հարաւ-
արեւելքը, իբր Աթինայի թիկունքը կը բար-
ձրանայ լեռնաշղթային ամենաբարձր գա-
գաթը, հսկայ կոն մը իբր 3700 մետր բար-
ձրութեամբ, որ ծովէն վերջապէս ժայռի
մը պէս կ'երեւայ երկար անջրպետ մը: Ասի

այսօր ալ պահած է զրուցախառն հայ
անունը՝ Բաջապ, Կիպերտի քարտիսի
վրայ ալ Katsghar-Dagh: Նաեւ միւս
անունը Varsambek որ եւ է «Բէկ»ի հետ
գործ չունի. այլ «Վարսամ», աւելի «Վար-
շամ», տեղական աւանդութեամբ կը կա-
պուի Ս. Վարդանանց նշխարաց հետ: Զրոյցը
հիմ ունենայ կամ ոչ՝ պատմական հիմ
ունի այն կէտը թէ Աւարայրի ճակատա-
մարտի վերջին դրուագը Հայաստանի այս
դժուարամատչելի ձորերը տեղի ունեցած է:
Նոյն իսկ «մեծ նախարարաց» շատերն ապաս-
տանած էին. «յանդոյս երկիրն Մաղտեաց»,
Վարդանայ եղբոր Հմայեակ Համազասպեանի
քով (Եղիշէ, Ը, 8, 14): Այս «յամուրս
ճայոց», ապաստանածները կը հաւաքուէին
«առ լերամբն որ կոչի Պարխար մերձ առ
սահմանակցութիւնն Մաղտեաց», եւ իջնա-
լով «ի յամրոցացն լերին Պարխարայ», կը
մղէին ճակատամարտն «ի գիւղն որ անուա-
նի Որջնհալ ի գաւառին ճայոց», եւ հոս
կը նահատակուէր Համազասպ (Ղազար
Փարպ. ՄԱ): Որջնհալ այսօր ալ կայ (Կի-
պերտ ՝ Vordjnal, բերդը՝ Oshnagh
kala) Ծորոխի աջ ափին վրայ, որ կա-
րեւոր հանգրուան է այս կողման արահետ
ճամբաներու: Բոյս ալ այցելած է գիւղս՝
Ծորոխի հովտին «այս դրախտին մէջ», եւ
կանգուն գտած էր հին եկեղեցին, բայց
ամայի. որովհետեւ այն ատեն այլ եւս «մի-
այն մահմետականք», հոն կը բնակէին, որոնք
սակայն տակաւին «մզկիթ չունէին» (Բոյս՝
էջ 65—67): Պատճառն այն է որ նոր
մահմետական եղած էին: Այսօր դարձեալ
հայ-կաթողիկէ հասարակութիւն կայ հոն՝
կարմիրքէ, եւ խաթարած եկեղեցին վերա-
նորոգուած է: Զիարդ եւ իցէ, այս տեղ՝
Բաջապի հարաւային ստորոտը հին պատ-
մական հայ հողի վրայ ենք: Ճայոց նահանգի
Արսեաց-փոր գաւառիս մասին՝ նաեւ քիչ
մ'իտքը:

Բաջապի հիւսիսային ստորոտը՝ գէպ
ի ծով իջնող բազմաթիւ խոր ձորերէ կազ-

մուտն է համայն: Այս աշխարհին է դա-
րուն տիրած էր հայ իշխան մը համա-
մուն, Բաջբարի ճիշդ ստորոտը շինած
բերդ ու աւան (աւանդութիւնը «քաղաք»
կըսէ) որ իւր անուամբ համաձայնէն կո-
չուեցաւ, յետոյ ամփոփուած՝ համայն:
Տեղոյս չէ մանրամասնորէն ուսումնասիրել
մանաւանդ այն յիշատակարանը, որ կցուած
է Յովհաննու Մամիկոնեանի պատմագրու-
թեան վերջը¹: Յիշեմք միայն աւանդուածը
թէ Վաշդեան «Վրաց իշխան» հալածե-
լով իւր քեռորդին համամ, պարսիկ զնդաւ-
«էանց ընդ գետն ճորրիս. եւ գնաց ի քա-
ղաքն համամայ, որ կոչի Տամբուր. է հար-
սրով եւ հրով եւ գերեաց զքաղաքն»: Բա-
ղաքին նահատակուած եպիսկոպոսը Մանկ-
նոս անիծած էր Վաշդեանը, եւ «ի միւ-
սում աւուրն ճայթեալ ամպոց երկնից»
հրաբեկաց արար գնա», եւ անոր բանակէն
«երեք հազար այր ի միում գիշերի սատա-
կեցան»: Վաշդեան հրաբեկաց եղած էր
«մինչ նստէր առ դուռն քաղաքին Տամ-
բուրայ: Զայս յետոյ շինեաց համամ, զիւր
անուն դնելով համամաշէն»: Իբր թուական
կըսուի թէ «ի սոյն ամի ելանէ Հերակլ, եւ
սպանանէ զԾոսրով» եւն (= Ծոսրով Բ.
Պարուէզ). ուստի՝ 627/8 Յ. Բ.²: Ուրիշ
աւանդութիւն մը կըսէ թէ Բագրատու-
նեաց մայրաքաղաքին Անույ Արի-Արսլանէ
առնուելու ատեն (1064ին)՝ բազմաթիւ
Հայեր, նաեւ իշխանական ու թագաւորա-
կան տնէ, ապաստանած են Համայնի կու-
սական անտառներով ձորերը, եւ երկար
ժամանակ շրջակայից անձանօթ ապրած:
Աւելի տարօրինակ է այն զրոյցը, որ զՀամ-
շէն արեւելեան եւ նաեւ հայ հեքեթեանե-
րու «մութ աշխարհը» կ'ընէ: Այս զրոյցը
գրած է Հեթում, Կոռիկոսի տէրը, որ յե-
տոյ կրօնաւորած է լատին վանքի մը մէջ

(1305ին) եւ գրած լատիներէն ու գաղ-
ղիերէն. իսկ զրոյցն անցած է ուրիշներու
ալ³: Հեթում համայնը «աջօք խմովք» տե-
սած կ'ըսէ, եւ իրօք իւր երկար ուղեւորու-
թեանց ատեն մօտերէն անցած ըլլալու է:
Այս իրականին «այնչափ մառախլապատ»
երկիրը՝ կ'ըլլայ «խաւարչուտ», այնպէս որ
ոչ ոք բան մը կ'ընայ տեսնել եւ հոն մանողն
այլ եւս «ոչ գտանէ շաւիղ դառնալոյ»: Ասոր կը կցուի ուրիշ իբր պատմական զրոյց
մը, որ «ընթերցեալ գտանի ի Պատմու-
թիւնս Թագաւորութեանց Հայոց եւ Վրաց»:
Կը թողունք զրոյցի քննութիւնը. բայց
միւսին պատճառը մեկնելի է: Ժովակողման
այս ձորերը իրօք յաճախ մշուշապատ են.
եւ Պոնտական հսկայ լեռնազիծը պատուար
մըն է Սեւ-Ծովու ամպերու եւ մշուշներու
որոնք կը նստին ձորերու վրայ: Բոլս ալ
գեղեցիկ նկարագրած է Համայնի կուսական
անտառներն եւ յաճախ միգամած խոր հո-
վտները, ուր՝ յաճախ պարզ առաւօտէ
ետքը՝ կէսօրին մօտերը կը լողան ամ-
պերը, մինչ հսկայ բարձունքները պարզ կը
մնան⁴:

Համայնի ձորերը թէեւ ծով կ'իջնան,
բայց մեծ մասը ծովափէն 1—2 ժամ հե-
ռաւորութեամբ կը դադրին. իսկ զլիաւոր
հովտները կ'երթան դէպի այժմ Փուր-
թունս կոչուած գետը (Furtuna, հին Por-
danis), ուր ի վերջոյ կը հաւաքուին բոլոր
ջրերը, իսկ ասի ծով կը թափի Աթինայի
արեւելակողմը: Այստեղ հայանուն գիւղը
Արտաշէն (Կ. Artashen, Բոխ՝ Artaschin),
որուն մօտ կը նշանակէ Կիպերտ Armene
հրուանդանը, կը ցուցնէ այն ամէնէն ա-
րեւելեան կէտը, ուր Համայնից հայր ծո-
վափ իջած էր: Ընդհանուր առմամբ սա-
կայն Աթինա Լաղերու հող է. իսկ վերը՝

¹ «Յովհաննու Մամիկոնեանի եպիսկոպոսի Պատ-
մութիւն Տարօնոյ», Վենետ. 1832, էջ 56—58:

² Հ. Միւրադեան Վ. Չափաւոր, Պատմ. Հայոց,
Վենետ. 1785, Հտ. Բ. 339 կը գետնէ այս պատ-
մութեան 632 Յ. Բ. տարւոյն ներքեւ:

³ Հմմտ. Recueil des Historiens de Croisades.
Documents Arméniens. Tome II. Documents latins
et français relatifs à l'Arménie, ed. Ch. Kohler,
Paris 1906, յտ. Introduction p. XXIV, եւ բնագիրը
p. 129—130, 268—269:

⁴ Հմմտ. Բ. Բ. էջ 18, 32—38, 100 110 է. 71

Խաչայի շրջանը Համշենի կը վերաբերի. անկէ արեւելք՝ տիրող են Լազերը, որոնք կանուխէն մահմետականացած՝ կրցած են պահել իրենց ազգային ինքնուրոյնութիւնը եւ գոնէ խորին գիւղերը՝ նաեւ լեզուն: Այսպիսի դժուարամուտ լեռանց մէջ գիւղին էր իշխանաց կէս-անկախ գոյութիւն մը պահել: Մտել Օսմանեան տիրապետութեան տակ երկար տեւած է այս վիճակը, եւ Բոս գեղեցիկ կը նկարագրէ տակաւին իւր ուղեւորութեան ատեն շարունակուող այս գրութիւնը, որոնց տեարք իրական «ձորապետ» էին (Բոս այսպէս «Thalherr» կը թարգմանէ թուրքական ծանօթ «Տէրէ-պէյի», եւ կ'որոշէ բազմաթիւ այսպիսեաց իշխանութեան հողերու սահմանները, որոնց մէջ փոքրիկներէն էր յիշեալ Արտաշէնի հողը (Բոս, էջ 124.) իսկ մեծագոյններէն Համշէն, որուն մեծ իշխանն ուրոյն «Woywode» յորջորջանքը կը կրէր, իւր ձեռքին տակ ունենալով մասնական հովիտներու տէր փոքր իշխաններ: Բոս կը ջանայ գծել իւր ժամանակի Համշէնի աւատական գաւառին («Lehngau») սահմանները՝ հանդէպ Ռիզէի եւ Լազաստանի գաւառներուն (էջ 23-25): Բոս հիւր եղած էր ի Ծեմիլ (Կ. Djemil, Բոս Djimil) — որ Ռիզէի Սպեր ճամբուն վրայ հանգրուան գիւղ մըն է, — Համշէնի իշխանաց միոյն, որ բնականապէս շատուց մահմետականացած տնէ էր: Սակայն անոր տիպարն այնպէս բնորոշ հայկական կը գտնէր, որ «Թերեւս գլխաւորաբար հայ արիւնը կը հոսէր իւր երակաց մէջ. Թերեւս հայ ընտանիքէ մըն էր, որ իւր գլխաւորին՝ Համամայ առաջնորդութեամբ՝ ժամանակներ յառաջ այս բարձր լեռանց մէջ՝ բայց ծովահայեաց կողմը հաստատուած եւ զրաւած էր գաւառ մը, որ անոր անուամբ Համամաշէն, աղաւաղմամբ՝ Համշէն կոչուեցաւ եւ մինչեւ հիմայ ալ մնացած է» (Բոս, էջ 23):

Համշէն իրր հայ երկիր տուած է բազմաթիւ նշանաւոր անձեր՝ հայ եկեղեցւոյ եւ հայ ձեռագրաց գրչագիրներու մէջ ալ

բաւական թուով են «Համշէնցի», գրողները, ուր ալ գրած ըլլան: Նշանաւոր է Յովհաննէս Համշէնցի վարդապետը († 1497), որ բազմաթիւ աշակերտներ ունեցած է՝ ուսուցանելով Նրզնկայի մօտ Սեպուհ լեռան Աւագ եւ Կայիփոս վանքերու մէջ: Այս աշակերտք, որոնցմէ բազմաթիւ ձեռագիրներ պահուած են, ամենամեծ գովութեամբ կը խօսին անոր վրայ. եւ ոմանք նաեւ Համշէնի իշխանական տնէ կ'ըսեն: Համշէնի մէջ ալ Նրզնկայ գիւղի քով կար նշանաւոր հայ վանք մը՝ Ս. Խաչիկ անուամբ, որմէ հրկրին այն մասը յիշատակարանաց մէջ կը կոչուի «Խաչէքարայ վիճակ»: Հակառակ բոլոր մահմետականացման պատճառած կորուստներուն՝ Համշէն գրուած հայ ձեռագիրներու շարք մը կայ, որոնց մէկ մասը միայն ծանօթացած է ցուցակագրութեամբ: Այսպիսիներ կան՝ Վեհնայի Միսիթարեանց հաւաքման մէջ (Հմմտ. Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ Ձեռագրաց, Թ. 170, 431, 4) — այսպիսի է Բրիտանական Թանգարանի Ms. Or. 2612, գրուած 1527ի (Հմմտ. C. F. Conybeare, Catalogue etc., Nr. 32) — այսպիսիներ՝ Վեհնակոյ Միսիթարեան Հարց հաւաքման մէջ (Հմմտ. Հ. Բ. Սարգսեան, Մայր Յուցակ եւն, Թ. 52, 114 եւն) — եւ նաեւ այլուր: Երբ վերոյիշեալ Ծեմիլ բռնադատուած էր իսլամանալ, փախստականք կրցած էին ազատել եկեղեցւոյն հին մագաղաթեայ երկաթագիր Աւետարանը, որ անոր համար «Ծեմիլ-Աւետարան» կը կոչուէր: Ասի վերանորոգուած էր 1621ին: Թուրք գրաքննութիւնը չէր ներեր որ հրատարակուէր գոնէ այս նորոգման պատմական յիշատակարանը, որ «կրօնական յուզիչ բաներ կ'աւանդէ¹»: Սպերի Մաթուսանց գիւղը գտնուած այս հին Ձեռագիրը թէ այժմ ինչ եղած է 1915ին աղէտքէն ետքը չենք գիտեր:

¹ Հմմտ. Մ. Սահակեան, Սպերի հնութիւնները, ի թերթին «Արեւելք» 1904, Թ. 5579:

Վենետիկոյ Թ. 52 ձեռագիրը գրած է Կարապետ Զուղայեցի, որ՝ ինչպէս ինքը կը պատմէ՝ Մովսէս Կաթողիկոսի չուզելով անսալ, փախած «եկայ ի Համէն» եւ հոս՝ ի յերկիրն Համէն, ի վիճակս Խաչէքարոյ, կը գրէ այն Սաղմոսարանը ՌՅԹ (= 1630) թուին. իսկ այս ձեռագրին նկարող Գրիգորը կը խնդրէ յիշել «զպոնաացի Տէր Աւետիս, առաքելանման եպիսկոպոսիս» եւն (Հ. Բ. Սարգսեան, «Յուցակ», սիւն 264—266): Այս թուականին տակաւին լիովին հայ-քրիստոնեայ էր երկիրը, եւ ասկէ ետքն է որ Համէնի Հայերը բռնադատուած են՝ նա եւ զանգուածային կերպով՝ մահմետական կրօնքն ընդունելու: Ժ. Դարու վերջերը սկսած, աւելի եւս ԺԸ դարուն ընթացքին մէջ տիրող եղած է մահմետականութիւնը: Երբ Հ. Ղուկաս Վ. Ինձիճեան 1806 ին կը հրատարակէր իւր աշխարհագրութիւնը¹, իրաց վիճակն այն էր որ մեծամասնութիւնն արդէն մահմետական եղած էր. բայց կային տակաւին քրիստոնեայք ալ, որոնց եկեղեցիները կանգուն էին, սակայն քահանայ չունէին. միայն յիշեալ Նղիովեա զիւղին քահանայն կրնար տակաւին մերթ ընդ մերթ այցելել: Այս Նղիովեա զիւղն ալ «այժմ ըստ կիսոյն դարձան ի տաճկութիւն»: Բնական էր որ բռնի նորադարձներէն զոնէ «ոմանք կէսկէ» են հաւատովք, արտաքուստ միայն ցուցանելով զտաճկութիւն» (= մահմետականութիւն): Համէնի մահմետականացեալք խօսին Բնակչեցայեցէն: Իրերը շատ չէին փոխուած՝ երբ կը գրէր Հ. Մինաս Վ. Բժշկեան Տրապիզոնցի, որ անձամբ այցելած էր Սեւծովու ափերը². «Դաշեքեար վանքը մեծ ուխտատեղի է», կ'ըսէ, «հայ եւ տաճիկ (մահմետական) վրան ուխտի կ'երթան» եւն:

«Համէնցիք կէսկէ» են. շատը դարձած են (մահմետականացած). բայց քրիստոնէութեան սովորութիւնը կը պահեն, ժամոց եւ ողորմութիւն պակաս չեն ընէր. գրեթէ ամէնքը վարդաւառին եւ վերափոխման կ'երթան եկեղեցին, մոմ կը վառեն եւ մատաղ կ'ընեն իրենց պապերուն հոգուն համար. Բոլոր հայերէն կ'ըսեն: Ասոնց մէկ մասը Խոյն-նիլ է՝ Սեւ-նիլ գնացին. Խոյն-նիլ Գնացողները քրիստոնէայ հասցին» եւն (էջ 97): Այս վերջինքս Ծանիկի Համէնցիք են: Նոյն աւանին մասին կը գրէ Բժշկեան. «Խոյն-նիլ աւան մօտ է Զարշանայի (— Հիրիկի կամ Դոնիսի ծովախառնունքի մօտ —) բնակիչներն են հայ Համէնու եկած. եւ ամէնքը զինուոր դրված որդւոց որդի. եւ ունին զօրապետ հայ իշխան, որ զիրենք կը կառավարէ. մարդէ ահ չունին. միայն Տէրէպէկին հետ պատերազմ կ'երթան. եւ զօրաւոր մարդիկ են» (անդ՝ էջ 49): — Իսկ Սիւրմէնէ գացողները՝ որոնք քրիստոնեայ չմնացին, ոչ թէ այն քաղաքին մահմետական բնակիչքն են (— որոնք խառնուրդ են հայ, յոյն, լազ եւն տարերաց, հռչակուած իբր՝ «պատամբք եւ աւազակող», Ինձիճեան, էջ 393 —) այլ անոր զաւառին եւ առհասարակ Սեւ-Դեպի Հայերն են, որոնց մասին այժմ քանի մը խօսք ըսել պէտք է:

Սեւ-Դեպ (թրք. Kara-dere) կը կոչուին այն ձորերը, որոնք՝ վերը բարձր լեռնոտին վրայ Համէնի դրացի, վարը ծովու կողմը դէպ ի Սիւրմէնէ կ'իջնան: Բաւական մեծ լեռնաշխարհ մըն է՝ բազմաթիւ զիւղերով, որոնց հայ բնակիչք նոյնպէս բռնադատուած էին իսլամանալ ԺԸ դարուն: Բոլի չէ այցելած այս հովիտները. բայց կ'անուանէ զիսաւոր ձորին քանի մը զիւղերն այն կարաւանուղոյն՝ որ հոս ծովէն ելելով բարձր լեռնողը՝ կ'երթայ երկու օրւան մէջ դէպ ի Բաբերդ (Բոլս, էջ 4—5): Բաւասէր մը՝ Ս. Հայկունի այցելած է այս հայ-մահմետական գաւառը, հաւաքե-

¹ «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի»: Ման Ա, Հար. Ա, յտկ., էջ 395—398:

² «Պատմութիւն Պոնտոսի որ է Սեւ-Ծովը»: Վենետ. 1819, յտկ. § 144, հմմտ. նաեւ § 82:

լով ազգագրական նիւթեր, մանաւանդ ի թորոսլի¹ 1867—1868ին, եւ ի Փերվան (Կիպերտ Pervana) 1878ին²։ Արդ Ս. Հայկունի այս մահմետականաց մէջ ինք զինքը իբր հարազատ գիւղերու մէջ կը գտնէր, ամենայն ինչ հայ՝ բարքն ու կենցաղն եւ հայերէն լեզուն՝ մեծէն մինչեւ փոքր։ Այլին գիւղէ «ալի» (= աշուղ) Վարդան, երգչի մը յօրինած հայերէն երգերը, յատկապէս պարերգերը կ'երգէին հարսանիքներու տոնն, մանաւանդ ի թիւնդի, (այժմ՝ Ժիւլա, Կիպերտ՝ Simla)։ Անցողակի նշանակներ թէ Խոտրջոյ երգերու հաւաքման մէջ կայ հատ մը, զոր յօրինած է 1810ին Համէլնցի Կրճէլ աւագակը³։

Արդ այս հայ դաւառին մահմետականացումն եղած է շատ արիւնալից կերպով, առաջնորդութեամբ Սիւրմէնէցի Ղուուֆ-օղլի Մէհմէտ ազգեցիկ մօլայի։ Ուղղակի զինեալ խուժանով յաջողած է ի վերջոյ հասնիլ Թորոսլի, եւ զարհուրելի կոտորածներով բռնադատած է նախ բոլոր (իբր 100) գիւղերուն աւագները մահմետականալ, եւ այնուհետեւ մնացեալ հազարաւոր ժողովուրդը, որչափ չէր կրցած փախչիլ։ Հազարաւորներ կրցած են փախչիլ անկոխ անտառներէն դէպի միւս մերձակայ գաւառները (Տրապիզոն, Բաբերդ եւն)։ Այս դէպքը տեղի ունեցած է 1708—1710ին, եւ անկէ ի վեր Սեւ-Գետի հոծ հայութիւնը մահմետականացած է։ Նաեւ մերձաւոր՝ Եօնուրա շրջանին Մանարա լեւան անտառաշատ կողերուն վըայ կան այլեւայլ հայ-մահմետական գիւղեր, նոյն-

պէս ցայժմ հայախօս, մանաւանդ կանացի դասակարգը։

Բնականապէս այսպիսի բռնութեամբ իսլամացած ժողովուրդ մ'երկար տոնն կէ-կէ կը մնար։ Այս բառով կը նշանակուին այս կողմերն անոնք՝ որ արտաքուստ ստիպուած են այլ եւս մահմետական մնալ, — որովհետեւ թուրքական եւ իսլամական օրէնքով իսլամացածի մը քրիստոնէութեան վերադարձի փորձն իսկ մահապարտութեան պատիժը կը կրէ. — բայց ներքուստ կը պահէ աւելի կամ նուազ երկար տեւողութեամբ յիշատակն անցերոյն եւ վառ ոգի մը ներքին քրիստոնէական եւ ազգային համոզման։ Մանաւանդ իգական սեռին մէջ, որ շփում չունի — նոյն իսկ իսլամական օրինք — արտաքին մահմետական աշխարհի հետ՝ ի մանաւորի այսպիսի կղզեացեալ հովիտներու մէջ շատ երկար կրնայ տեւել այսպիսի ոգի մը, եւ պահուիլ հայ լեզուն։ Նպաստաւոր պարագայից մէջ յոյն Նկեղեցին յաջողած էր Տրապիզոնի նահանգին այլեւայլ բունի մահմետականներուն մէջ, որոնք նոյնպէս մեծ թիւ կը կազմեն, այսպէս ի Կոսմի, ծպտեալ քահանաներով, դաղտնի եկեղեցիներով վառ պահել ծածուկ քրիստոնէութիւնը։ Հայ Նկեղեցին՝ ինքնին անընդհատ հալածանաց մէջ՝ գիւրութիւն չունէր, մանաւանդ այս դժուարամտոյց հովիտներուն մէջ այնպիսի սաստկութեամբ գործելու։ Այսու հանդերձ երբեք չեն պակսած հոս ալ, նախ յիշեալ Տէր Կարապետի տնէն մինչեւ 1820, եւ յետոյ նաեւ 1840է հոգը առանձնական ուրիշ հայ քահանայք, որոնք ծպտեալ կ'երթային Սեւ-Գետ ու Համէլն. եւ եղած են «բէկ»եր՝ այս գաւառաց կիսանկախութեան շրջանին, որոնք զիւրութիւններ կ'ընծայէին։ Համիտեան հալածանաց օրերէ ի վեր իրենն աւելի դժուարացած են, իսկ թուրքերը ջանացին վերջերս դպրոց-ներ բանալով մէկ երկու գլխաւոր տեղեր՝ հայ մահմետականները նաեւ թուրքացը-

¹ Ք.Ի. Dorosli, Կեպերտ՝ Toroslu, բուն «Ս. Թորոսլի»։

² Ս. Հայկունի, «Կորած եւ մոռցուած Հայեր. Սեւ-Գետացիք», ի թերթին «Արարատ», Էջմ. 1895, էջ 239—243 եւ 293—297, բունի մահմետականացման մասը՝ հմմտ. նաեւ Յ. Մանուկեան եւ Հ. Աճառեան, «Հայոց նոր վիճակը», 1155—1843, Էջմ. 1903, էջ 702—709. «Տէր Կարապետ քահանայ Թորոսլիցի»։

³ Հ. Մարտիրոս Հաճեան, «Երգեր, աւագներ եւն եւն խոտորջոյ», Տփղիս 1904, էջ 31։

նել: Ասոր աշխատած են ի մասնաւորի նա-
եւ Օֆի մեծ ու փոքր «մօլաները», որ
փոքր քաղաքի բնակիչք թէեւ յունա-
խօս մնացած են եւ ծեքածու թուր-
քերէն մը միայն գիտին խօսիլ, շատ մո-
լեռանդ են, եւ իբր «մօլա» եւ իբր շրջուն
քարոզիչներ՝ ջանացած են Պոնտական լեռ-
նաշղթայի ամէն կողմը վերջնականապէս
խաւմացնել եւ այն մահմետականացած-
ները՝ որչափ կրնան՝ մոլեռանդ ընել:

Հայ լեզուի դէմ մաքառած են ար-
գիլելով եւ համոզելով թէ ուղղահաւատ
մահմետականի համար Բեդէ է անհաւատի
լեզուաւ խօսիլ: Ասի հին հնարք մըն է
վերջնականապէս թուրքախօս դարձնելու
մահմետականացած հայը, յոյնը, լազը,
քուրդը եւն: Բոլս նկարագրական միջադէպ
մը կը պատմէ Արդուինի մահմետականա-
ցած վրախօսներու բերնէն, որոնք կը ցաւ-
էին թէ ստիպուած են այսպիսի մեղք մը
գործելու, քանի որ այն լեզուն մօր կաթին
հետ ծծած են. բայց քանի որ իսլամու-
թեան «ոչ-լեզուն» լեզունն ալ Բե-
դէն, կը յուսան թէ իրենց մեղք չի հա-
մարուիր զրախտին մէջ, եւ «Աստուծոյ եւ
հրեշտակաց անհասկանալի չեն մնար»
(Բոլս, էջ 167): Այսպիսի բմբռնմանց
տարածուելուն արդիւնքն եղած է ամէն
տեղ լիովին թուրքախօս դառնալը, ինչպէս
եղած է Արդուինի շրջակայքը՝ բոլոր մահ-
մետականացածներու մէջ: Սակաւհող
գաւառներու մէջ ի հարկէ տարածուած
պանդխտութիւնը, զինուորական ծառայու-
թիւնն եւ նման պարագայք արական դա-
սակարգը շփման մէջ կը դնեն թուրք տար-
բին հետ մեծ կենդրոններու մէջ (Կ. Պոլիս
եւն): Եւ ասի կ'ազդէ անոնց թրքախօս
եւ երբեմն նաեւ մոլեռանդ ըլլալու: Այսպէս
կը տարածուի թուրք լեզուն, զոր արդէն
իբր պետական լեզու կը ստիպուին արք
սորվել: Համէնի եւ Սեւ-Գետի կղզեացեալ
գիւղքը, ասոնց հին հակաիրութիւնը մահ-
մետական լազին եւ յոյնին ու թուրքին

հանդէպ, որոնց հետ խնամ-լեւան հասկեր չէ
հասարակել, կրցած է այս գաւառները
պահել վերջնական թրքացմանէ եւ հայ
լեզուն՝ բոլորովին կորսուելէ: Ասի պիտի
պատահի սակայն օր մը, եթէ շարունա-
կեն արդի պայմանները եւ թուրք մահմե-
տական բռնապետական վարչութիւնը, ինչ
պէս նոյնը պատահած է անթիւ ուրիշ
տեղեր, ուր հայ եւ յոյն եւ ուրիշ
ազգեր գոնէ արտաքուստ լիովին թրքա-
ցած են՝ նախ մահմետականալէն ետքը
ի հարկէ նաեւ ուրիշ տեղերու ալ շարք մը
կայ, ուր «թրքութիւնը» միայն արտա-
քուստ է:

Ուրիշ բռնութեանց շնորհիւ է որ
այսօր կան ընդարձակ աշխարհներ, ուր
մանաւանդ յոյն եւ հայ ժողովուրդը, թէ-
եւ կրցած է քրիստոնեայ մնալ, թրքա-
խօս եղած է, այնպէս որ թուրքերէնն ըն-
տանեկան լեզու եղած է. ինչպէս որ ու-
նինք նաեւ շատ բազմաթիւ քրդախօս
արարախօս եւ վրախօս հայեր:

Համէնցին, մահմետական թէ քրիս-
տոնեայ, ունի ինքնուրոյն հայ բարբառ մը՝
Աճառեան, որ առանձին կերպով ուսու-
նասիրած է այս բարբառը 1910ին, կը
շեշտէ թէ Համէնի եւ Սեւ-Գետի Հայերը
«տանեակ հազարաւորներ բռնի մահմե-
տական դարձան եւ մինչեւ այսօր ալ կը
համարուին տաճիկ, թէեւ իրենց հին հայ-
կական սովորութիւններն եւ պապենի հ-
բարբառը կենդանի կը պահեն»: Համէնի ան-
միջական զրացին՝ լիովին հայ մնացած յոյ-
տորջուր տարբեր հայերէն բարբառ մ'ունի
թէեւ նմանութեան այլեւայլ կէտեր կան:

Պոնտական շղթայիս այս հովիտները
հիանալի են բնական գեղեցիկութեամբ եւ
յաճախ մրգաւետ. բայց՝ մանաւանդ բալ-
ձրազիր անտառախիտ ձորերը՝ մշակութեան
հող բաւական չունին: Այսօր բայ ի ծխա-
խոտէ՝ զլուսաւորաբար «լազուս», (= եզիպատ)

¹ Հմմտ. Հր. Աճառեան, «Հայ բարբառապիտո-
թիւն», Մոսկուա 1911, էջ 184—198:

ցորեան) է մշակուածը, հազիւ բաւական ժողովրդեան: Համէնցին կանխաւ իսկ ստիպուած էր գաղթել: Բայց մանաւանդ հալածանքներն ու բռնի մահապատժանքները պատճառեցին, որ հազարաւորներու ապաստանելու ուրիշ տեղեր: Համէնցին եւ Սեւ-հետցին ասով տարածուած են Տրապիզոնի շրջակայքէն սկսեալ մինչեւ Սամսոնի ու Սինոպի մօտերը, հիմնած են գիւղեր, ու Տրապիզոնի անմիջական կից հայ գիւղերն իսկ Համէնցեաց բարբառով կը խօսին: Նորագոյն ժամանակներս՝ նեղուած այս տեղեր ալ՝ նոր հոսանք մը սկսած է շատ աւելի հեռուները գաղթելու: Առանձնապէս Նիկոմեդիոյ շրջանին մէջ կայ Համէնցեաց բաւական գաղութ մը (1870ին սկսած Օրտուի շրջանէ եւ յետոյ՝ ուրիշ կողմերէ: Համա. այս մասին յատուկ երկս՝ Միլաս Գ. Գաւապէան [Փարհար] «Հայերը Նիկոմեդիոյ գաւառին մէջ», Պարտիզակ 1913. «Մանիշակ», գիւղը հիմնուած է 1892ին, Արամ-գիւղը 1873ին եւն): Կարեւոր պարագայ մ'այն է որ հայ ու քրիստոնեայ Համէնցեաց հետեւած է հայ-մահմետական Համէնցին, եւ հիմնած է նաեւ անխառն հայաթո՞ղ գիւղեր: Այսպէս Համէնցեաց Գեղաճ քրիստոնեայ գիւղին քով հիմնած են՝ «Աչմապաշը» մահմետական գիւղը, ուր արք իսկ հայերէն կը խօսին, որչափ ալ օտարներու առջեւ զգուշանան ասկէ. (— այս երեւոյթը կայ ընդհանրապէս մահմետականացած Հայերուն մէջ. —) իսկ կանայք հայերէնէ զատ ուրիշ լեզու չեն գիտեր: Նոյնպէս հայախօս են Ենիթէ եւ Գարս - Թառ-Գ գիւղերը, որոնց համէնցի հայ-մահմետականք Համէնէ նախ գաղթած էին Լազաստանի Խոփէ քաղաքը, անկէ եկած են հոս: Ենիթէի մօտ ուրիշ գիւղ մը՝ «Պաշ-Հաֆէնէ», կը ցուցնէ թէ Համէնցի զխառն արանէն էին իրենց նախնիք. բայց ասոնց միայն ծերերը տակաւին հայախօս են: Գասապեան կը գտնէր թէ «այս հայ մահմետականք շատ մաքուր հայերէն բարբառ մը կը խօսին, նոյն իսկ աւելի մաքուր քան Հայ-Լապերուներ», (Համա.

անդ, էջ 143—147, «Մահմետական Հայեր», գլուխը): «Հայ-Լազ» ըսելով կը հասկընայ Համէնցի ու Սեւ-հետցի հայքրիստոնեայ գաղթականները, յորջորջանք մը՝ զոր վերը մեկնեցինք:

Գաղթականութեան նոր հոսանք մը, մանաւանդ Համիտի հալածանաց օրերէն վեր, ծաւալած է դէպի Սեւ-ծովու Կովկասեան ափերը, յատկապէս Սուխումի շրջանը: Համէնցիք հիմնած են այլեւայլ գիւղեր եւ բազմաթիւ կայաններ, եւ իրենց ջանասիրութեամբ մշակած են խոպան հողեր, եւ ծաղիկեցուցած մանաւանդ ծխախոտի մշակութիւնը: Իրուսական ծխախոտի այս կողմանց ծաղկման մէջ զխառն բաժինն ասոնք ունին: Ասոնց մասին ընդարձակօրէն գրած է Յ. Մուրատեան¹, որ Սեւ-ծովու այս ափերը սփռուած Համէնցեաց թիւը կը դնէ իբր 2500 անէ աւելի, իբր 15.000 անձ: Ասկէ յամենայն դէպս շատ աւելի է Թուրքիոյ մէջ ապրող քրիստոնեայ Համէնցեաց թիւը. միայն Տրապիզոնի շրջակայքն իբր 20 գիւղ կը հաշուին: Իսկ մահմետական եղածներուն թիւն ալ ի հարկէ մեծ է: Բուն Համէնցի համար Բոխ իւր ժամանակ կրօնք իբր 8000 հոգի (Բոխ, էջ 25): Սեւ-հետի եւ յարակից Եօմուրայի շրջանին մահմետականացած Հայերն արդէն այն ժամանակ գոնէ այնչափ ըլլալու էին: Ուրիշ աղբիւր մը մինչեւ անգամ Համէնցի համար իբր 10.000 տուն կըսէ, Սեւ-հետի իբր 6000 տուն, ո՛չ թէ անձ: Թուրքիոյ մէջ սակայն վիճակադրականք ընդհանրապէս զնահատական միայն արժէք ունին. կառուվարութեան այն իբր թէ պաշտօնականք ալ յաճախ կամայական ու զխառնաբոյն են: Տայոց աշխարհի մեր ուսումնասիրութեանց առթիւ յաճախ գտանք այս մասին փաստեր: Յամենայն դէպս թէ քրիստոնեայ եւ թէ մահմետականացած Համէնցիք եւ

¹ «Համէնցի Հայեր ազգագրական նիւթեր», Տիֆլ., 1901. Նախ՝ «Ազգագրական Հանդէս», Գիւրքե. 1898—1900.

Սեւ-Գեոքլիք բաւական մեծ թիւ մը կը կազմեն:

Գ.

Բաբերդ ու Սպեր:

Պոնտական լեռնաշղթային ջրաբաշխ գագաթներէն սկսեալ դէպ ի հարաւ իջնող ձորերուն ստորոտէն կ'անցնի Ճորոխ, որ Կարնոյ մօտերէն բղխելով շրջան մը կ'ընէ մինչեւ Բաբերդ, դառնալու համար դէպ ի Սպեր, Բերդազրակ ու Արդուին եւ այնուհետեւ դէպ ի Սեւ-Ժով: Ընդհանուր առմամբ Սեւ-Գետի թիկունքը կը վերաբերէր Բարձր-Հայոց (Բաբերդ-Սպեր), Համշէնի թիկունքը՝ Տայոց (Արսեաց-փոր) գաւառներուն:

Բաբերդի եւ Սպերի, Բաղրատունեաց հայ թագակապ ասպետաց այս հին նիստերուն¹ պատմութիւնը հին ու երկար է: Այս տեղեաց հայ-մահմետականաց իրերն ալ բաւական տարբեր էին անո՞վ որ այս տեղերը կանուխէն ոտնակոխ եղան Սելջուկեանց: Բայց նաեւ Բաբերդ ու Սպեր աւելի երկար վայելցին քրիստոնեայ վարչութիւն մը քան Հայաստանի շատ ուրիշ մասերը: Պրոկոպիոս Եռաստիսիանու շինութեանց (յաճախ աւելի վերանորոգութեանց) մէջ կը յիշէ նաեւ Բաբերդ, տակաւին հին ձեւով *Βαβερδών* գրելով (de Aedificiis, III, 4). *մինչդեռ Գեորգ Կեդրենոս*² թէեւ ձեւը կը պահէ, արդէն արդի արեւմտահայ արտասանութեամբ կը գրէ *Βαβερδ*³, երբ կը պատմէ Վարդ Բոյլի (Bardas Boilas) դրդած այն ապստամբութիւնը, որուն ձեռնարկեցին երկու աւագներ, Արրիանոս Խաղտեցի (*Χαλδαῖος*) եւ Տաճատ Հայ (*Ταττάτος ὁ Ἀρμένιος*), որոնք տիրեցին բերդին. բայց այն ժամանակի նշանաւոր հայ զօրավար Եովհաննէս, բիւզանդացիներէն «Գուրկուս», յորջորջուած (*ὁ Κουρκόβου*) շուտով ընկճեց ապստամբութիւնը

(924ին): Տուղրիլի արշաւանքէն պատահաբար ազատեցաւ Բաբերդ: Սելջուկեան այս առաջին զրոհները հասած էին «մինչեւ ի լեռն որ կոչի Պարխար», «մինչեւ յանտառն Ճանեթոյ», եւ «որ ի Տայան մօտին, առեալ զերկիրն եւ հասեալք մինչեւ ի գետն մեծ որ կոչի Ժորոխ եւ զինի գետոյն» դարձեալ իջին յաշխարհն Խաղտեաց, եւ առեալ զառ եւ զգերի դաւառին՝ դարձան, եւ եկեալ մինչեւ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բաբերդ», բայց «հանդիպի եւ անդ գունդ մի ի զօրացն Հոռոմոց որ կոչին փրանկք, որք յանդէտս ի դիմի հարեալք ճակատեցան»: Փրանկ վարձկանազօրը յաղթեց եւ «զառ եւ զգերի զամենայն թափեցին», եւն (*Արիստ. Լաստիվերտացի, գլ. ԺԶ*): Ասի եղած է 1054ին: Բայց Սելջուկեան հեղեղը ի վերջոյ ողողեց հոս ալ: Եւ Բաբերդ միջոց մ'եղած է մինչեւ անգամ նիստ Սելջուկ ամիրայից: Բերդը վերանորոգած է Աբուլ-Հարիս Տուղրիլ՝ Դոնիոյ տնէն, Լուլու հազարապետին ձեռք, 1213ին, ինչպէս արաբական արձանագրութիւնք կը ցուցնեն⁴: Իրերը լաւ կը բացատրէ՝ ի միջի անթիւայլոց՝ պատմականօք լի յիշատակարան մը ձեռագիր Ճաղընտրի մը, որ 1204ին գրուած է, եւ որուն ստացիչն էր Աստուածատուր «ուայիս (պետ ազգայնոց) Բայբերդոյ»⁵: Սպերի մասին ալ, որուն պատմականը չենք ուզեր ընել, կը բաւէ յիշել նոյն իսկ Վրական Տարեգրոց երկարօրէն պատմածը Վախթանգայ Գ. օրերուն համար (1301—1307) թէ վաչկատուն թուրքերու մեծ բազմութիւն մը՝ առաջնորդութեամբ «Ազատ Մոսէ», անձին, իբր 60.000 հոգի, ամառները կ'ողողէին Պարխար լեռները, կ'ասպատակէին ի Տայս եւ աւելի հեռունները, իսկ

¹ Հմմտ. Բուզ. Ե, խղ. ու խոր. Բ, էէ եւն:
² Georg Cedrenus, ed. Bekker, Bonnæ, 1839, Vol. II, p. 302.

³ Հմմտ. C. F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens etc., Berlin 1907, p. 125 ff, Max v. Berchem, Arabische Inschriften aus Armenien etc., յատկապէս՝ p. 152 ff. Baiburt.

⁴ Հմմտ. Հ. Գլխաւոր Վ. Աւետիս, «Հայաստանու մ. Գ. Գլխաւորի 1901. էջ 448—451».

իրենց ձմերոցն էր «Պոնտոսի մօտերը», յատկապէս «Սպեր եւ Բաբերդ»¹, եւն: Սպեր ու Բաբերդ ԺԾ. դարու մէջ Պարսից եւ Օսմանցւոց յաճախակի պատերազմաց ասպարէզ եղած են եւ հրոյ, սրոյ ու դերութեան մատնուած: Օսմանցիք զԲաբերդ առին 1473ին:

Սպեր ու Բաբերդ ուրեմն երկար ժամանակ ունէին մահմետական բռնութիւն կրելու, եւ կրած են ամէն տեսակ ինչպէս ամէն ուրիշ կողման հայերը: Անթիւ փաստերու մէջ յիշենք հատ մը, զոր տեղւոյն դաղթականք հետերնին տարած են Զաւախի ճանճղա գիւղը: Մաշտոցի մը յիշատակարանը՝ գրուած է 1694ի, ուր կը նկարագրուի թէ «իբրեւ զնաւ մըրկեալ եւ ալեկոծեալ կայսք ի ձեռս անօրինացն եւ դաւանաբարոյ բռնաւորացն», որոնք «անխտիր թալանէին եւ կողոպտէին»², եւն: Հակառակ այս ամէնուն նոյն միջոցին՝ ԺԶ դարուն վերջերը զորոյ Յակօբ Կարնեցի, որ իւր ժամանակի Կարնոյ օսմ. ընդարձակ փաշայութեան երկիրներուն մասին համառօտ՝ բայց հետաքրքրական տեղագրութիւն մը կը դրէ, Բաբերդի գաւառը կ'որակէ «քաղցր եւ համեղ երկիր եւ հայոց բնակարան», բնակիչները՝ «մարդասէրք եւ հիւրընկալք քրիստոնեայք»: Իսկ Սպերի գաւառի մասին կը դրէ թէ «բնակիչք երկրին բովանդակ հայք»: Բայց նաեւ թէ «եկեղեցիք բազում, որ այժմ աւերեալ եւ ամայի կան ի ձեռս Տաճկաց»³: Արդէն այս էր Թուրքաց ոճը, ուր ոտք կը կոխէին, գրաւել նախ վանքերու, եկեղեցեաց, բայց նաեւ առանձնական ընդարձակ հողերը, տալով Եէնիչէրիներու եւ այլոց, որոնք մէկ մէկ բէկ ու բռնապետ կ'ըլային զիւղերուն վրայ: Բռնի մահմե-

տականացման զլխաւոր ազդակներէն մին էր այս:

Այսօր իրերը մասամբ փոխուած են անով որ Բաբերդ ու Սպեր մասնակցած են Կարնոյ նահանգին այն մեծ դաղթակահութեան, որ տեղի ունեցաւ 1828ի ռուս-թրքական պատերազմէն ետքը, (Դուսք առին Բաբերդն ալ, բերդը կործանեցին,) զիմեով դէպի Ախալքսա եւն: Գաղթին առաջնորդն էր Կարնոյ Կարապետ եպիսկոպոսը, որ հայրենեօք էր Հունուտցի: Սպերի այս մեծ ձորը՝ Հունուտ՝ այսուհետեւ մեծամասնութեամբ մահմետական եղած է. բայց զոնէ մնացած է հայ հասարակութիւն մ'ալ բաւական թուով, թէեւ փոքր՝ համեմատութեամբ մահմետականացածներուն: Բաբերդի գաւառը հողագործութեան յարմար ըլլալով՝ թուրք կառավարութիւնը հոն զետեղած է զիտմամբ մաս մը Կովկասէ եկած դաղթականաց, որոնց շատը 1878ի պատերազմէն ետքը Ռուսաց ձեռքը մնացած Կարսի շրջանէն են: Բաբերդի մահմետականաց մէկ ուրեմն նոր եկուոր եւ օտար է, միւս մասը՝ հայ-մահմետական: Բաբերդ բազմաթիւ հայ զիւղերով հայաշատ գաւառ մը մնացած է. եւ ասոր համար Երիտասարդ Թուրքերու առանձինն կատաղութեան զոհ եղաւ 1915ի տարագրութեան ատեն, որոնք հոս ուրոյն կոտորած ալ կազմակերպած են⁴:

Ընդհակառակն Սպեր՝ թէեւ միջաւետ ու արօտաշատ, բաւականաչափ մշակելի հող չունի. ուստի հոս եկուոր օտար մահմետական շատ քիչ է: Հայ զիւղերը, թէեւ թուով բաւական բազմաթիւ, յիշեալ դաղթականութեան շնորհիւ նուազ մարդաշատ են: Հայերէն ձեռագորաց քիչ հաւաքածոյ կայ, ուր չգտնուին ձեռագիրներ՝ ինչպէս Բաբերդի, նոյնպէս Սպերի բազմաթիւ եկեղեցիներն ու վանքերը գրուած: Ասոնց

¹ Հմմտ. Brosset, Histoire de la Géorgie etc., Pétersbourg 1858, Vol. I, 1, p. 626—630.

² Լույս տես, Զաւախք, 314—315:

³ Յովհ. Կարնեցի, «Տեղագիր Աւերի Հայոց» հրատարակեալ: Էջ. 1903, յտ. էջ 15—17: Գաղ. Erzeroum ou Topographie de la Haute-Arménie. Texte arménien de Hakovb Karnetzi etc. traduit et annoté par Frédéric Macler, Paris 1919.

⁴ Հմմտ. The Treatment of Armenians. Documents presented etc. by Viscount Bryce, London 1916, p. 4, 18, 242ff.

մեծ մասն այժմ աւերակ կամ ամայի է, եւ ուր կանգուն մնացած՝ յաճախ յարակից գիւղն արդէն մահմետականացած է: Կը բաւէ օրինակ մը: Չեռաղիր Յայսմաուրք մը, որ Սպերի Այգեձոր գիւղը կը գտնուի, զրուած է 1687ին «ի Սպեր գաւառ, յանապատս որ կոչի Բարչոյր»՝ Վան¹: Այս վանքն ի հարկէ նոյն է Սպերի նշանաւ որ վանքին՝ Ս. Յովհաննու հետ. վանքը բնականապէս մնացած է, բայց Բարձոր արդէն մահմետական եղած է²: Վանքին մերձաւոր արծաթի հանքերը, զորոնք Կիպիրտ ալ քարտիսին վրայ կը նշանակէ, ի հարկէ շատոնց լքուած էին Բոխի անցած ատեն: Դրուն բաւ էին թէ անոնց շահագործողները յառաջ եղած էին մերձակայ Բարձորի եւ Տաձորի (Բոխ՝ Dischadzor, Կ. Dischandzor) գիւղերու Հայերը: Բոխ ալ՝ ուրիշ գիտնոց պէս՝ այն կարծիքէն է թէ հոս փնտռելու ենք այն ոսկեհանքը «Միսպիրիդիս» գաւառի (ἐν Συσπριτίτιδι) Կամբալա տեղւոյ մօտերը (κατὰ τὰ Κάμπαλα), ուր Աղեքսանդր Մեծ իսպրեց Մեմֆոն զօրավարը՝ ոսկին առնելու, ինչպէս կը գրէ Ստրաբոն (c. 529—530): Սակայն հաւանօրէն բոլորովին ուրիշ կողմ փնտռելու ենք այն տեղը: Այս ամէնն՝ ինչպէս Բոխի այն կարծիքը թէ արդի Սպերի տեղն ըլլալու է Կամբալա, հոս քննութեան չենք առնուր³: Որչափ ալ բաւական ծանօթ է Սպերի պատմութիւնը հայ եւ բիւզանդեան աղբիւրներէ (Բիւզանդեանց ժամանակ ալ Սպերի Բաղրատունիք քանիցս դեր խաղացած են), կան բնականապէս՝ ինչպէս մեր հայրենեաց քիչ շատ ամէն կողմ՝ բաւական մուծ կէտեր, օրինակի համար թէ ուր էր Բաղրատունեաց «Արամանեակ», բերդն ի Սպեր (Թովմ, Արծրունի, Պոմ.

Գ, Ժգ): Խնդիր մըն է նոյնպէս թէ ի՞նչ է այն «Նոր-Քաղաք» (Nor-kalak) զոր վրական Տարեգիրք՝ վերը յիշուած պատմութեան մէջ՝ ուրոյն կը յիշեն, երբ օրինակի համար կըսեն թէ «Թուրքերէն միայն ոմանք փախան Սպերի քաղաքն ու բերդը, ուրիշներն ի Նոր-Քաղաք», եւ այս վերջինը Բեկա Սպերէ վերադարձին աւերեց⁴: Ի հարկէ «Քաղաք» շատ խիստ մօտք առնելու չէ այս պիտի աղբիւրներու եւ այս ձորախիտ տեղերու համար:

Երբ Բոխ Սպերէ կ'անցնէր, Թուրքերը նոր ջնջած էին անոր կիսանկախ իշխանութիւնը, եւ ուղղակի Թուրք վարչութեան ենթարկած, բայց տակաւին ըմբոստէր ժողովուրդը: Միւս կողմանէ իւր անցած դժին վրայ դէպ ի Կարսիք՝ Մաղիոց հովիտը (Բոխ Sagus, Կ. Zagos) նոր մահմետական եղած էր (Բոխ, էջ 55): Հաւանակ այս ամէնուն՝ այսօր ալ Սպերի գաւառը հայ նկարագիրը պահած է նաեւ անով որ գիւղերու, լեռանց եւն բոլոր անուանք հայկական մնացած են: Ծաղք մը նշանակած է Կիպիրտ ալ, ուր՝ թէեւ ոմանք ծանօթ թրքական աղաւաղմանց ձեւով են ինքնին կը հասկցուն հայ անունները: Երբ օրինակի համար Պարխարի լեռնաշղթայի մէկ մասին՝ Ծէմիլե թիկունքը՝ իբր անուն կը կարդանք Kara Gtur-Dagh, հայ թրքերէն «Դալա», (սեւ) գործ չունի. այլ ինչպէս «gtur» իսկ կը ցուցնէ, հայ Քաղաքի անունն է: Նոյնպիսի է ի միջ այլոց Ծորոխի վրայ Արսիս գաւառի Kar Garmütsh զրուածը, որ «Բարակարձ» է նոյն իսկ տեղւոյն այժմ մահմետականացածներուն բերանը: Ասոնց նման շատ աղաւաղմունք ամէն կողմ, որուն պատճառն ոչ թէ հայ-մահմետականք են, որոնք ուղիղ պահած են անունները, այլ թուրք պաշտօնէութիւնը, որոնցմէ կը քաղուէր իրենց տեղեկութիւնները:

¹ Հմմտ. Մ. Ստրաբոն, ի թերթին «Արեւելք», Թ. 5579:

² Բոխ բաւական ընդարձակ նկարագրած է Սպերի նաեւ արդի աւերակաց մէջ մեծագործ բերդը, ինչպէս նաեւ իւր ուղեւոյն վրայ եղած մասերը. Հմմտ. էջ 33—57. Սպեր այցելած են ուրիշներ ալ:

³ Brosset, անդ, էջ 629—630:

Դ.

Կիսկիմ¹ եւ Թորթում²:

Սպերի գաւառէն անդին՝ Ծորոսի ընթացքին վրայ, երկու ամիսն հովիտները պարունակելով, կը գտնուի Հայաստանի Տայոց նահանգին հիւսիսային գաւառը՝ «Արսեացփոր առ Պարխար լեռամբն, ընդ որ իջանէ Վոհ (= Ծորոս) գաւով ի Սպերայ» (Խոր. Աշխ.): Այսօր ալ թէեւ պաշտօնական կենդրոնը կը համարուի Կիսկիմ (Կ. Kiskin), թուրք վարչութիւնն իրականին փոխադրուած է մերձաւոր Արսիս (Կ. Ersis), այնու որ աւելի իսլամացած է: Զօրի պեղեալ առեւ, որ երկար նկարագրած է հոս ալ իւր ուղին, կիսանկախ գաւառիս կենդրոնն էր՝ Ծորոսի ձախ ամին վրայ Բէրքաֆրակ, որ Յակոբայ Կարնեցոյ քով տակաւին կը գրուի «մինչեւ ի Բէրքաֆրակ» (էջ 17): Կիսկերտի քով անունն եղած է Pertekrek, Զօրս՝ Pertakrek:

Եթէ մեր պատմութեան մէջ Սպեր Բագրատունեաց գաւառ կը համարուի, Տայք ալ յաճախ կապուած են Մամիկոնեանց տան հետ: Նոյն իսկ վերը յիշուած Հմայեակ Մամիկոնեանի դէպքը՝ ճիշդ այս տեղ Ծորոսի վրայ պատահած, արդէն վկայ է: Կը բաւէ դարձեալ յիշել մեր պատմութեան ուրիշ միջադէպ մը: Երբ Հայրմարդպետի սագրելով Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց տոհմերն անձեռ կ'ըլլային, Արտաւազդ եւ Վասակ Մամիկոնեանք այն տոհմերուն ստեղծեաց մանուկները «մէն մի յանթի հարեալք» ի դուրս գնացին» եւ «չոգան յաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց» եւ անդ նստան» եւն (Բուզ. Գ, ԺԲ. Դ, Բ): Ուրիշ բերդ մ'ալ քիչ մ'ետքը կը յիշենք: Յետոյ Մամիկոնեանք անհետ կ'ըլլան աշխարհէս, եւ հոս ալ կը տիրեն Բագրատունիք: Այսօր հին հայկական այս գաւառը գտնէ խառն բնակչութիւն ունի: Նախ հունուտի եւ Համշէնի անմիջական դրացին՝

Քաջքարի հարաւային ստորոտը տարածուող ընդարձակ ձորաշխարհը՝ Խորհրդանշան հայ կթղ. զիւղախումբ մըն է, «եօթն» իրականին շատ աւելի բազմաթիւ զիւղերով: Այստեղ եւ ոչ անձ մը կայ մահմետական. (Կիսկերտի քով բաւական անորոշ դժուած է «Dörfer von Chodutshur» ընդհանուր խորագրով): Նոյն քարտէսն ասկէ սկսեալ ամբողջ վերին լեռնամասը դարձեալ ընդարձակ սպիտակ բիծ մը միայն կը ներկայացընէ: Խորհրդոյ մաս կրնանք ըսել անկէ Երանաւող լեռնով բաժնուած Կ. «Խուտուլու-Տաղ» անյատուկ անուամբ, յարակից Մոխրիս-ի որ նոյնպէս հայ-կաթ. է երեք զիւղերով. եւ զրեթէ անխառն է, դոյզն մահմետականացած թաղ մ'ունենալով. (Կիսկերտ՝ «Machurgur» անձիշդ, քիչ մ'աւելի մերձաւոր Զօրս՝ «Mogurgut»): Ասոնց դիմաց՝ Ծորոսի աջ ամին վրայ՝ նոյնպէս անխառն հայ-կաթղ. է Կարմիր (Կիսկերտ եւ Զօրս միշտ կը գրեն «Karmenik»), այն զիւղն՝ որուն համար Զօրս լած էր թէ «Firengi» (փրանկ) զիւղ մըն է, բայց բնականապէս Հայեր էին հոն միայն: Իրաւամբ կը դիտէ Զօրս թէ «Ասիոյ մէջ ազգերն յաճախ իրենց կրօնքին համեմատ կը զանազանուին քան իրենց ազգութեան»: Ով որ Յունաց, Հայոց եւ վրաց մէջ իրեն կրօնին հաւատարիմ մնացած է, այսպէս ալ կը կոչուի միշտ. բայց ով որ մահմետական եղած է, Թուրքիոյ մէջ Օսմանի հռչակեալ անունը կը կրէ» եւն: Կարմիրքի «Firengi հոս կաթողիկեայ (Katholik) մտքը հասկնալու է» (Զօրս, էջ 57—58): Հայ է նոյնպէս Վոհրաշէն: Ծորոսի երկու ամիսն վրայ՝ այս ամբողջ հայ զիծը բաւական մեծ բնակչութիւն ունի: Մնացեալ ձորերէն՝ մաս մը խառն բնակչութիւն ունի հայ-քրիստոնեայ եւ հայ-մահմետական (զիսաւորաբար Նիխաղ, Որջնահաղ, Կիսկիմ, Փրթիկներ եւն, խաղ, Որջնահաղ, Կիսկիմ, Փրթիկներ եւն, այժմ նաեւ Արսիս): Միւսները դժբախտաբար լիովին մահմետականացած են:

¹ Հմայ. Բ. Ի, էջ 57—100, 181—182:

Կիսկիմ (Հին Բերդազրակ) գաւառի այս մահմետականացումն ալ տեղի ունեցած է ԺԸ դարուն վերջերը: Ինձիճեանի գրած ատեն Բերդազրակի եկեղեցիները տակաւին կանգուն էին. եւ ձորի մը բնակիչք «նորոգ տաճկացան» (էջ 133): Երոյնպէս պատմած էին Բոխի նոյն իսկ մահմետականացածները: Գաւառիս այս մահմետականք, կ'ըսէ, ԺԸ դարուն վերջերը տակաւին քրիստոնեայ էին. եւ գաւառին կիսանկախ իշխանը՝ ինկած էր հաւատոց համար լղած կռուին մէջ. որդին՝ մանուկ տիօք Կ. Պոլս տարուած՝ մահմետական կրթութեամբ էր եւ դարձած իւր հայրենի իշխանութեան: Ասոր քով Հիւր եղած էր Բոխ: «Ժողովողեան մեծագոյն մասին դարձին (ի մահմետականութիւն) սկզբնաւորութիւնն եղած էր Կոպրաշուք մը, ինչպէս ամէն տեղ՝ ուր Մահմետի վարդապետութիւնը պիտի մուծուէր» (Բոխ, էջ 75):

Բոխի անցած ատեն Ծորոխի գծին այն մասը, որ Թորթումի-ջոյ Ծորոխ թափուէլէն ետքը դէպ ի Արդուին կ'երթայ, տակաւին կը վերաբերէր ուրոյն ընդարձակ գաւառի մը, որուն կենդրոնն էր նոյն Արդուին (Բոխ, էջ 81—82): Ինձիճեան երկու գաւառ կը բաժնէ, Արդուին եւ Պարխալ (Ինձ., էջ 124, 130—132): Յամենայն դէպս գոնէ Ծորոխի բուն հովիտը մինչեւ Արդուինի մօտերը՝ Տայոց կը վերաբերէր: Եւ այս տեղ՝ Ծորոխի աջ ափին վրայ է արդի մահմետականացած զիւղը Իրիան (Կիպերտ՝ Irchan). Կիպերտ այստեղ նշանակած է իրաւամբ Մամիկոնեանց Լըրախանի բերդը, որուն մասին մեր Հին պատմութիւնն ողբերգական դրուագ մը պահած է (Փաւստոս Բուզ. Գ, Ժբ): Պատմագրին խօսքը կը ցուցնէ թէ Մամիկոնեանք Ծորոխի այս կողմն ալ մեծ կալուածներ ունէին: Որովհետեւ Վասակ Մամիկոնեան իւր գնդով կը գտնէր իւր եղբայրը զՎարդան Մամիկոնեան հոն «յիւրոս Գաւառին է Տայ», յիւր ամուր բերդին՝ որում անուն Երա-

խանի կոչէ: Հայ անունները կը հասնին յամենայն դէպս գոնէ մինչեւ Արդուին: Այս կողմերը կը սահմանակցէին նաեւ Տայոց նահանգն ու Գուգարաց նահանգի Կղարջ գաւառը: Արդուինի մօտերէն սկսեալ, ինչպէս սահմանադրութիւններու բնակչութիւնը սովորաբար կ'ըլլայ, արդէն Հին Ժամանակ խառն բնակչութիւն մը գտնուած ըլլալու է: Արդուին այսօր հայ քաղաք մըն է, բայց դէպ ի ծով շրջակայ մահմետականացած մասն այլ եւս հայ-մահմետական չէ:

Տայոց աշխարհի միւս բոլոր գաւառները (— բայ ի Կողէ, որ Կուրի ականջ վրայ է, —) կը գտնուին այն երկու գետոյ աւազաններուն մէջ, որոնք այսօր ընդհանուր առմամբ կը կոչուին Թորթումի-ջուր եւ Օլթիի-ջուր: Ասոնք լեռնագոգով մ'իրարմէրաժնուած՝ ուրոյն եւ ուրոյն կ'ընթանան: Բայց ի վերջոյ կը միանան եւ իբր մէկ գետ Ծորոխ կը թափուին, գրեթէ այնչափ շատաջուր՝ որչափ Սպերէ եկող Ծորոխն է: Թորթում գաւառին կը վերաբերի հարաւային երեսն այն լեռնագոգին, որուն Հիւսիսային երեսը Կիսկիմի գաւառին է, եւ ուր կը գտնուին Ծորոխի աջ ափի բոլոր հովիտները, զորոնք յիշեցինք: Այս լեռնագոգը կը կոչուի Հալլէ-ոյ (— Կիպերտ չուհի անունս —) այն զիւաւոր լեռնանցքէն առեալ, ուսկից կ'անցնէր Հին ուղին ալ իջնալով Ընկուզեկի (Կ. „Jüngüzek“) ձորէն դէպ ի ձորաբերանը կեցած սեպարեւ համանուն բերդը, որ Թորթումի զիւաւոր հովիտին մէջ է: Անցողակի նշանակինք որ այս կողմերը ձորաբերաններն են «Դուռ» («Չորդուռ») կոչել սովորութիւնն է: Ռազմագիտական տեսակետով վերջերս շինուած էր խճուղի մը, որ Կարնէն կ'անցնէր Կարնոյ կիրճը, եւ Չարեւ լեռնանցքը ելլելով՝ կ'իջնար Թորթումի զիւաւոր հովիտը՝ դէպ ի Արախ համանուն դիտաւորութեամբ: Այս զիւաւոր հովիտը կը սկսի այն լեռնանցքէն, որ Կարնոյ գաշտը հիւսիսէն կը պատէ, հնութեան Կապոյտ լեռինք:

այժմ՝ Թուրքերէն Դումլի կոչուած, Հայե-
րէն՝ Նփրատայ աղբերականց մասին աւան-
դութենէ մ'առեալ՝ յաջափայտի լեռներ:
Ասոր գագաթներէն, որ ջրաբաշխ են Նփրա-
տայ եւ Ճորոխի, Թորթուս կ'երեւայ իբր
բարձր լեռներէ պատուած աշխարհ մը, որուն
բոլոր ձորերը՝ բարձրագիւր եւ երբեմն բաւ-
ական ընդարձակ լեռնադաշտերէ իջնալով՝
ի վերջոյ կ'իջնան այն զլխաւոր հովիտը, որ
ընդհանուր առմամբ հարաւ-արեւմուտ-
քէն դէպ ի հիւսիս-արեւելք կ'ընթանայ:
Հովիտի գետը՝ Թորթուսի-ջուր, որ կը
հաւաքէ բոլոր ձորերուն ջրերը, ի վերջոյ կը
կազմէ Թորթուսի գեղեցիկ լիճը, որ կապ-
ուած երկրաշարժով մը, յաւաք լերան մէկ
մասին փակուամբ՝ փակելով ձորին ըն-
թացքը: Ծովակին խորագոյն մասն է Նփի
(Կ. „Chyk“) գիւղի մօտ: Զուրն ասոր
վրայէն իւր ճամբան բացած է, եւ կը
ձեւացընէ աշխարհիս ամենագեղեցիկ եւ
բարձրագոյն ջրվեժներէն մին՝ Թեւ հայ
գիւղին մօտերը. եւ անկէ ետքը կը միանայ
Օլթի-ջրոյն հետ:

Հին պատմական աշխարհ մըն է, ինչ-
պէս միւսներն ալ՝ զոր յիշեցինք, լի կան-
գուն ու աւերակ եկեղեցիներով, հին բեր-
դերով եւն: Ի զուր չէ որ մեր նախնիք քա-
նիցս կը կրկնեն «ամուրք Տայոց», բացատրու-
թիւնը: Բարեբախտութիւն է որ մահմետա-
կանացման ատեն ամբողջովին կամ մասամբ
մզկիթի փոխուելով՝ կործանմանէ ազատած
են, հին եկեղեցիներ, մինչդեռ Օլթի-ջրոյ աւա-
զանին Բանակսի կամ Բանասկերտի հոյա-
կերտ եկեղեցին Բոխի ատեն տակաւին կան-
գուն, բայց ամայի լքուած (Բոխ, էջ 243 -
246), այժմ աւերակակոյտ մըն է: Բոխ
այս եկեղեցին կը կոչէ «ամենագեղեցիկն ու
ամենավսեմն, զոր այս տեսակին տեսած
եմ ամբողջ արեւելքի մէջ, Կ. Պոլիսն ի
բաց առեալ»: Ասի կը յիշեցընէ արդէն
կանուխէն Յակոբայ Կարնեցոյ գրածը որ
կը յիշէ «մեծամեծ վանորայք» այս ձորին
«ի գիւղն յախուս, Ոշկ, եւ իշխան, որ

յար է նման ոչ գոյ նոյս, բայց Թէ լինի
միայն Սուրբ Սովի ի Կոստանդինուպոլիս»
(էջ 17): Իշխանի մասին լսած էր Բոխ
ալ Թէ Բանակսի եկեղեցւոյ նման՝ բայց
աւելի մեծ է: Ինքը չէր կրցած այցելել:
Իշխան գիւղը կը գտնուի Թորթուսի-ջրոյ
Օլթի-ջրոյ հետ միացման կէտին մօտերը.
եւ պատմութեան մէջ («Իշխանաց-գիւղ»)
անով աւելի կը յիշուի որ ասկէ էր Ներ-
սէս Գ. կաթողիկոսը (641—661) «Շի-
նոդ» կոչուած, նշանաւոր իւր եկեղեցեաց
շինութեամբ, ի մասնաւորի «Զուարթնոց» ի
եւ կաթողիկոսանայէն ետքն ալ մի-
ջոյ մը հոս վերագործած ապրեցաւ¹: Ոշկի
(Կ. Oshk) գեղակերտ շինութիւնք ոչ Թէ
բուն գիւղին մէջ են, այլ անոր ձորին վեր-
նակողմը, յՈշկ-Վանս (այսպէս կը կոչեն
նաեւ տեղացիք, Կ. լոկ „Vank“): Գեղա-
չէն եկեղեցին Թէեւ կանգուն՝ արդէն փա-
սուած է, նոյնպէս միւս գեղեցիկ շինու-
թիւնք, ի մասնաւորի շերիմ-մատուռներու
շարք մը, որոնք իբր բնակարան եղած են
այսօր: Ոշկ (ոչ Թէ «Ոշկ»²) նոր ձեւ մըն
է. այս անուանս հնագոյն ձեւը կը յիշուի
պատմութեան մէջ՝ Աշունք³: Ամենագեղե-
ցիկն է յախուս եկեղեցին՝ երբեմն նշա-
նաւոր ուստատեղի, Վիսիկ (Կ. Vychyk)
նաւոր ուստատեղի, Վիսիկ (Կ. Vychyk)
հովիտին կողմնակի ձորոյն սկիզբը: — Գե-
ղեցիկ է նաեւ եկեղեցին յԱհրէ (Կ.
„Ekrek“). Թողով յիշել ուրիշ նուազ
կարեւորները: Եթէ փաստի պէտք ըլլար՝
ասոնք առանձինն կը բաւէին ցուցնելու
Թէ ինչ շէն քրիստոնեայ աշխարհ մըն էր:
Կ'երեւայ Թէ յԱգրակ 1455 ի գրուած
ըլլայ այն Աւետարանը, որ իբր գաւառներ կը

¹ Իւր շինութեանց եւ Իշխանի եկեղեցւոյ ալ
մասին համեմատէ այժմ Jos. Strzygowski, Die
Baukunst der Armenier und Europa, Bd. I—II,
Wien 1918, p. 108 ff., 486 ff., 682 ff.

² Յակոբ Կարնեցոյ հրատարակութեան մէջ սխալ
տպուած է «Ոշկ», ասկէ Macler (p. 24) շփոթելով
կարծած է Թէ նոյն ըլլայ «Ուշկ» բերդին հետ:
Բայց Ողակն Արածանեոյ վրայ է ի Տարօն:

³ Վարդան պատմ., տպ. Վենետ., 1882, էջ 85:

յիշէ՝ «ի գաւառս Խախուսայ եւ Թորթումայ»¹։ Ասոնք ուրիշ անուններով կը համապատասխանեն հին գաւառներուս Աղսրտայ-փոյ եւ Ռապէ։ Առաջնոյն անունը պահած է այսօր ալ համանուն գիւղը՝ Աղսրտ (Կ. «Azor»)։ Անցողակի նկատենք թէ տարօրինակ կ'ըլլար՝ ինչպէս ըրած են բանասիրաց ոմանք, ասոր հետ կապել «աշխարհն Աղսրտ» (կամ Աղսր) եւ «ամուրն Հաւաթի» (Արխ. Հաստիվերտացի. ԳԼ, Ա, եւ ԺԼ, Ստեփաննոս Ասողիկ Գ, խզ) ուղղելով «Աղսրտ»։ Եթէ Վասիլ կայսեր բանակը մինչեւ այս խորաձորը հասած էր, ինչպէս յանկարծ այնուհետեւ «անցանէ ընդ Հարք եւ ընդ Մանաղկերտ» (Հաստիվերտացի) եւ ինչպէս հոս կու գար, երբ ճամբան էր «ընդ մէջ Հաշտենից, Ժովաց եւ Խորձենոյ» եւ «հասանէ ի գաւառն Արշամունեաց», անկէ՝ Հաւաթի (Ասողիկ)։ Իսկ Ռապէ այսօր մոռցուած է. անոր տեղ բռնած է Թորթում, որ անուն էր բերդին եւ անոր ոտքն եղող փոքր գիւղաքաղաքին կամ աւելի՝ աւանին։ Ասի այժմ կենդրոն ըլլալով՝ իւր անունը տուած է ամբողջին՝ Թորթում։

Ինձիձեանի գրած ատեն՝ «պատմի գնախիին հայկազուն բնակչաց Թորթումայ թէ ձանձրացեալք ի բռնութենէ եւ ի զրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց»։ Իսկ գիւղերն՝ «ըստ մասին բնակեալ ի Հայոց եւ ըստ մասին ի ծաճկաց» (էջ 93—94)։ Այսօր իրերն աւելի յոռեցած են. բայց եւ այնպէս այսօր ալ այս աշխարհը գոնէ խառն բնակչութիւն ունի. եւ հայ գիւղերու շարք մը կայ, մասամբ խառն՝ մեծ մասամբ անխառն բնակչութեամբ, գաւառին ամէն կողմը, գիւղերէն ոմանք նաեւ մեծ բնակչութեամբ։ Այսպէս Խախուս տակաւին մեծաւ մասամբ հայ է։ Բայց մինչ Ապերնէ (Կ. Abernes) հայ է, այլ եւս չէ գիւմացի Բիթա մարդաշատ

ձորը (Կ. Kyscha)։ Տակաւին 1880 ի յօրինուած վիճակացոյց մը Թորթումի հայ եւ մահմետականացած գիւղերու՝ կը նշանակէր Բիթա իբր 800 տնով քրիստոնեայ ձոր մը։ Բայց այսօր Բիթայի հայերն այլ եւս մահմետականացած են։ Առնունք դարձեալ իբր օրինակ արեւմտեան հարաւային լեռնակողմը, ուր հայ գիւղերու շարք մը կայ։ Ամէնէն բարձրագիւրը Նորէն հայ-կթղ. մեծ գիւղ մըն է. բայց անդին Խախուս, ասորին Մեղուս եւն մահմետական եղած են։ Գոնէ խառն բնակչութեամբ է Վախիկ-Կան. մահմետական եղած են ասորին եւ անդին պատմական գիւղերս՝ Գեղէի իւր բերդով (Կ. Kegik) եւ Վարդաշէն (այժմ Վարդաշէն եւ Վարշին, Կ. Vartshin), ուր բանակած էին Հազարաուռիտի պարսիկ զնդերն, երբ «երթեալ յՌապէ» (= Թորթում) կը հալածէին զՎահան Մամիկոնեան. (Հաղ. Փարպեցի, ՀԹ)։ Մահմետական եղած է Զեհակ գիւղը, ուսկից էր Ղեւոնդեանց դասէն «երանելին Արրահամ երէց» (Փարպ. ԺԳ, Կ. «Zinager», այժմ «Զինակիր» եւ նաեւ «Զինաւոր»), թէեւ այս միւսնոյն հովտին շարունակութեան մէջ քրիստոնեայ մնացած են Գարնիոյ («Բարնկոս», Կ. Karangots), Խոսքրիկ (Կ. «Chosprik», հին Խոսքրիկ) եւն։ Մահմետական է այժմ Սալէր, բայց գիւմացի Ռապարձ հայ-կթղ.։ Այսպէս ամէն կողմ այս հին աշխարհիս մէջ, գիւղերու մեծամասնութիւնը մահմետականացած է։

Դիտենք որ արդի անուանց մաս մը հին է. միւսները բնականապէս յընթաց դարուց փոխուած են, ոմանք այսօր պէսպէս կը հնչուին։ Հնագոյն հայ ձեռագրաց մին, ՆԼԾ (= 986 Յ. Բ.) թուին գրուած, որ Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի հա-

¹ Հմմտ. Ղեւոնդ Վ. Փիղղաբեան, «Նշտաբք Հայոց», Կ. Պ. 1888, թ. 204, էջ 179.

¹ Ս. Էփրեմեան, «Բնաշխարհիկ բառարան», Հոր. Բ., Վենետ. 1907, էջ 51. այսպէս նաեւ Ա. Դ. Օ., «Վախիկ, Պիթիւսի եւ Էրզրումի վիլայէթները», Երեւան 1912, էջ 201.

ւարման մէջ էր¹, ունի նաեւ առուծախի եւ ժառանգութեանց բաժանման բազմաթիւ յիշատակագրութիւններ, զէշ գրուած եւ դժուարընթեռնելի ու սխալագիր, բայց յամենայն դէպս հին (Հմմտ.՝ «պոխտիմնտայ» եւն բացատրութիւնք) եւ կ'երեւայ թէ Թորթումէ են: Այս տեղ կը յիշուին գիւղացիք «Խակայ», որ անշուշտ արդի Բյուս է. վկայից մին է «Սաղէն»-ը Աշոտի Զ(րի)ստափորի, որ ի հարկէ արդի Սաղէն է: Տեղւոյս չէ մանրամասնել ֆնացեալ դժուարընթեռնելի անունները: Կարնոյ Արծնեան վարժարանի Ձեռագրաց մէջ կայ Թ. 807 հին Աւետարանը²՝ որ անուն սորա Հայր Անարան կոչին, եւ կը վերաբերէր երբեմն եկեղեցւոյն «Որոշակ գեղջին» որ է երկիրն Թորթումայ, որովհետեւ ֆնասուած էր («կրակ անկաւ» եւն), պէտք էր նորոգել. եւ զասի ի գլուխ հանած է Կարնոյ Թուանջ գիւղէն Առաքել, որ անձամբ գացած է Ոտոք, հրաւիրանօք եւ ընկերակցութեամբ «Ղուկաս արքեպիսկոպոսին», որ նայ էր առաջնորդ երկրին, որ գնացինք Ոտոք գեղն, լսեցաւ մեր գնալս, քահանայքն եւ տովաթ(աւ)որքն վերայ եկին, խիստ աղէկ հարկիս արարին» եւն: Այս ամէնուն եւ կազմելուն թուականն է ՌԽ = 1591: Իսկ այսօր Որոտ (Կ. Odek) մեծ հովտին մէջ քրիստոնեայ չկայ. ամբողջը մահմետականացած է:

Ճշդիւ այս տարին կամ տարի մը յառաջ Թուրքերը վերջնականապէս գրաւեցին ի միջի այլոց՝ Թորթում գաւառը, թէ եւ կանխաւ ալ հոն մտած էին 1514ին, եւ մանաւանդ 1549ին գրաւած բոլոր բերդերը: Վերջնական գրաւման տարեթիւը կու տան նաեւ մեր Տարեգիրքը, երբ օրինակի համար ՌԼԹ (= 1590) տարւոյ համար կը նշանակեն թէ «մեծ սուգ եղեւ քա-

ղաքին (Կարնոյ) քանզի զԹորթում-ն յորէն Կիւսէն¹:

Ջանդուածային մահմետականացում մ'եղած է հոս 1643ին, երբ ինչպէս կը գրէ Յակոբ Կարնեցի, Ջաֆար մօլայ աշխարհագիր ընելով «արար դաւտար եւ կապեաց ծանր խարաճ»: Հայոց այն մասն, որ թէեւ ազգաւ եւ լեզուաւ հայ էր, բայց վրական եկեղեցւոյ կը վերաբերէր, «ի յահ խարաճին Կարնոյն յօրէն» Մահմեդ: Յակոբայ Կարնեցւոյ խօսքն ասոնց մասին որոշ ու պայծառ է. «էին բնակիչք երկրին կէսն հայ ազգաւ, եւ կէսն կրօն-՝ վրացի, Բայց հայի լեզու-՝ խոսէին» (Եւս. Կարն., էջ 17—18): «Հայ ազգաւ» եւ «կրօնիք վրացի» հակադրութիւն են կրօնական տեսակէտով, ոչ թէ ազգային, ինչպէս արդէն «հայի լեզու» կը ցուցնէ²: Ասոնք «վրացի» էին այնպէս ինչպէս վերն արդէն տեսանք նաեւ «Firengi» կամ «Փրանկ», Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքեւ ունեցած ենք նաեւ շատ բազմաթիւ «հոռոմ», Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յունաձէս, բայց տակաւին հայախօս Հայ-հոռոմներ (յԱկն եւն), նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիք վրացի» Հայեր — չհաշուելով լիովին վրացած՝ ինչպէս նաեւ յունացած ու կորսուած Հայերու բազմութիւն մը: Այս մասին ընենք հոս համառօտ դիտողութիւն մը:

Տայք Հայաստանի մեծագոյն մասին հետ Պարսից բաժնին մէջ ֆնաց, մինչ Բարձր-Հայք (Բարերդ-Սպեր, Երզնկայ-Կարնոյն, չմիջելով սուելի հարաւայինքը) հոռոմական բաժնին անցան, երբ Հոռոմացիք եւ Սասանեանք Արշակունեաց Հայաստանը բաժնեցին (387ին) առ ժամն թողով

¹ Հմմտ. «Գիւան պատմութեան Հայոց», հրատ. Գիւտ քհն. Աղանեան, Հար. Ժ. էջ 102:

² Այս դիտողութիւնը կ'ընենք, որովհետեւ Macier տարակուսական բնութեամբ է եւ թէեւ հարցահանով թարգմանած է թէ «race et religion (?)», Կարնեց-moitié... en tant que race et religion (?), Կարնեց-ւոյն խօսքն այս իմաստը չունի եւ չէր կրնար ունենալ:

¹ Հմմտ. Հր. Աճառեան, Յուշակ եւն, Թ. 1, էջ 1—2:

² Հ. Յակոբ վ. Բոսիւն, Յուշակ, Թ. 6, անախպ:

կրկին թագաւորաց ներքեւ: Եւ այսպէս՝ ինչպէս յառաջ դարեր, այնուհետեւ ալ գոնէ չորս դար բախտակից էր Հայաստանի եւ մասնակից անոր պատմութեան, ինչպէս ակնարկուեցան արդէն Վարդանայ եւ Վահանայ Մամիկոնեանց օրերուն այս կողման դէպքերն: Երնթացս ժամանակի Բագրատունիք՝ Բաբերդ-Սպերէն ասդին ընդարձակ կալուածներ ստացած էին նաեւ ի Տայս, ինչպէս այլուր. եւ մինչդեռ կը ջնային եւ ի վերջոյ յաջողեցան վերականգնել Հայաստան՝ գեղեցկաշէն Անի մայրաքաղաքով, չիրցան զայն իրեն նախնական (Արշակունեաց) սահմաններուն ընդարձակութեան հասցընել: Աշոտ Բագրատունի (787—826) տիրելով Արտանուշի եւն՝ հիմ դրաւ Կղարջաց կամ Գուգարաց-Տայոց իշխանութեան: Հայ իշխանութիւնս՝ բաց ի Գուգարաց ու Տայոց հայ գաւառներէն՝ շուտով միացուց նաեւ վրական (մեսիս եւն) գաւառներ, եւ այսպէս ի վերջոյ խառն բնակչութեամբ պիտութիւն մ'եղաւ: Իւր մեծագոյն ծաղկման դարն է Ժ. դարը: Հայք յաճախ «Տայոց» անուամբ կը յորջորջեն այս իշխանութիւնը (հմտ. օրինակի համար «տանն Տայոց»՝ Արիստ. Լաստ., զլ. Ա. եւն, բայց նաեւ «Կիւրապաղատին իշխանութիւն», զլ. ԺԷ. եւ նմանք այլուր): Վրական աղբիւրները՝ Կղարջք գաւառէն առեալ կը կոչեն սովորաբար «Կլարջէն», — որ ընդարձակագոյն նշանակութիւն մը կ'առնու անով: Իսկ Բիւզանդացիք յաճախ պարզ «Վերք» կը կոչեն, անուանակոչութիւն մը՝ որ ի հարկէ անձանօթ չէ մեր մատենագրաց ալ, եւ որ Գուգարաց բղջիտութեան ենթարկեալ աշխարհաց գոնէ մէկ մասին համար կայ արդէն մեր հին պատմական գրականութեան մէջ ալ: Այս «Վերք» սակայն զանազանելու է բուն Վրաստանէ, որ իւր սեպհական թագաւորներն ու իշխաններն ունէր միշտ: Այս զանազանութեան անուշադրութիւնէ ծագած է այն լիակատար անմիաբանութիւնը մէկ կողմանէ մեր հին աղբերաց տուած

«Վրաց», իշխանաց անուանց ու պատմութեան եւ միւս կողմանէ վրական աղբերաց տուած տեղեկութեանց միջեւ: Իրականին երկուքն ալ տարբեր տեղերու եւ տարբեր իշխանաց պատմութիւններ կ'աւանդեն: Բիւզանդեանք «Կիւրապաղատ», յորջորջանքը կու տային Տայոց-Կղարջաց այս իշխանաց: Արդ կրօնական վէճերը՝ մանաւանդ Բաղկեդոնի ժողովոյն խնդիրը՝ ինչպէս անհատնում դժտութեանց առիթ եղան Յունաց եւ Հայոց միջեւ, եղան նաեւ պատճառ վեճմանց եւ պառակտման Հայ եւ վրական եկեղեցեաց: Տայոց-Կղարջաց Բագրատունիք, որոնք շուտով խնամութեան կապեր հաստատած էին ափսաղեան, վրական եւն տանց հետ, երբեք չմոռնալով տակաւին իրենց կապն Անուոյ Բագրատունեաց հետ, ի կրօնականին կողմնակից էին ինչպէս յունական՝ նոյնպէս ի մասնաւորի վրական եկեղեցոյ: Այս ժամանակներէն արդէն (Ժ. — Ժ. դարուն) վրական եկեղեցին գերիշխող դիրք սկսած է ունենալ Տայոց մէջ ալ, եւ արդէն այս ժամանակ գտնուելու էր (բաց ի իշխող՝ եկեղեցական եւ աշխարհական դասակարգէն) նաեւ ժողովուրդեան մէջ մաս մը վրածէս հայերու: Վրական եկեղեցոյ վերաբերող այս Հայք արդիւնք ունին թէ վրական եւ թէ հայ գրականութեան համար, հայերէնէ թարգմանած են բազմաթիւ գործեր, որոնք հետզհետէ աւելի երեւան կու գան: Մասեւ վրական գրաւոր ու արձանագիր յիշատակարանաց մէջ յիշուած նշանաւոր անձանց մեծագոյն մասը՝ Բագրատունեաց եւ առ հասարակ հայ աւագանւոյ սովորական անուններէն զատ (Բագարատ, Սմբատ, Ատրնետեհ եւն եւն) յաճախ զուտ հայկական անուններ կը կրեն (Ջոշիկ պատրիկ եւն): Այս իրերը հոս չենք կրնար աւելի մանրամասնել: Արդ Բիւզանդացիք սխալ քաղաքականութիւն մը սկսան ԺԱ. դարուն, եւ կործանեցին Հայաստանի Բագրատունեաց թագաւորութիւնը եւ քայքայեցին նաեւ Տայոց իշխանու-

Թիւերը¹: Տայոց Դաւիթ Մեծ Նիւրապաղատը (†1000ին), Թունաւորուած յունասէր կուսակցութեան կողմանէ, իբր Թէ կտակաւ Վասիլ կայսեր Թողուցած ըլլայ իւր գաւառները. կտակ մը՝ որուն շատ կը նմանի Անուոյ մասին ալ պատրուակուած չարաշուք կտակը: Արդիւնքը միայն այն եղաւ որ քիչ մ'իտքը սկսած Սելջուկեան հեղին այլ եւս անարգել ողողեց ու կործանեց ոչ միայն Հայաստանն ու Տայք. այլ դրե Թէ անմիջապէս նաեւ Բիւզանդեան կայսրութեան ամենամեծ մասը՝ ամբողջ Փոքր-Ասիան նուաճեց: Բայց այլ եւս Վրական Բագրատունիք² յաջողեցան միացնելով Ափսաղաց ու Վրաց գահերը՝ վերակազմել Վրաստանը, ձեռք բերել կրկին Տայոց գոնէ մէկ մասը, մայրաքաղաք ընել Տփղիս, եւ ի վերջոյ դրաւել նաեւ Անուոյ իշխանութեան գոնէ մաս մը: Յորչափ համբաւեալ էին բազմազան ցեղերը եւ նաեւ Հայք, որոնց յոյսը՝ Անուոյ անկմանէն ետքը, միայն այս Բագրատունիք էին, ծաղկեցաւ պետութիւնը, մանաւանդ ԺԲ. դարուն: Բայց տիրող աւատական դրութիւնը, ներքին երկպառակութիւնք, կրօնական վէճեր եւ հալածանք իսկ մանաւանդ Հայոց հանդէպ, ԺԳ. դարուն պառակտեցին այս բաւական մեծցած պետութիւնը: Սարգիս (1269ին) հիմ դրաւ Սամցխէի իշխանութեան, որուն կենդրոնն եղաւ Ախալքիս. եւ այս իշխանք՝ «Աթաբեկ», յորջորջուած, տիրեցին նաեւ Տայոց գոնէ մէկ մասին: Տայք ուրեմն բաւական երկար ժամանակ վրահայ իշխանու-

¹ Հմմտ. ի միջի այլոց Aram Akoulian, Einverleibung armenischer Territorien durch Byzanz im XI. Jahrh. Gruningen 1912.

² Բագրատունեաց մասին նորագոյն երկը՝ Josef Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, p. 391—465, հեղինակն զատ ընդարձակուած եւ սրբագրուած՝ «Բագրատունեաց ծագումը: Ա. Հայ Բագրատունեաց ծիւղագրութիւնը: Բ. Վրական Բագրատունեաց ծագումը», Ս. Մ. Երուզ. Վ. Հապտէան: Վիեննա 1913, Ազգ. Մտնդ. Հ. Գ.: Տարօնի Բագրատունեաց մասին ընդ մամուլ գործը տակաւին լոյս չէ տեսած:

Թեան ենթարկուած են. եւ բնական է Թէ Հայ իշխանական տանց յընթացս դարուց փոխանակեցին յաճախ վրականք, վրածէս եկեղեցին աւելի տարածուեցաւ եւն: Բայց բուն վրական (մեսիս եւն) ժողովուրդ հազիւ Թէ՛ նաեւ դոյզն չափով մուտք գտած ըլլայ ի Տայս: Ամբողջ աշխարհին մէջ չի գտնուիր գիւղի մ'անուն՝ որ իրօք վրական ըլլայ, ամէնքը հայկական են մինչեւ այսօր: Իրերն այս դրութեան մէջ էին երբ Թուրքերը Պարսից դէմ, որոնց գերիշխանութեան ներքեւ էին ինչպէս Տփղիս, նոյնպէս Ախալքիս, պատերազմելով տիրեցին Թորթուսի 1549ի. եւ Ջըլուրի ճակատամարտէն ետքը (1578) Աթաբեկութեան ամբողջ հողերուն, զորոնք պահեցին 1590ի դաշամբ մինչեւ 1828: Անմիջապէս կը սկսէր հալածանքը. եւ նախ մանր իշխաններէն մաս մը՝ անձնական շահերու համար՝ կը մահմետականանար, եւ աթաբեկ Բեգա Գ՝ մահմետականանար, եւ աթաբեկ համար, մահիւր իշխանութիւնը փրկելու համար, մահմետական կ'ըլլար ինքնին՝ առնելով Սաֆար փաշայ անունը (1625 եւն): Յարջըր Ռուսթ Փաշայ (1635է սկսեալ) մոլեռանդ մահմետական մ'եղած էր. եւ այնպէս սաստկացուց կրօնի հալածանքն, որ քիչ մ'իտքը բուն վրական (մեսիս եւն) տարրը լիովին մահմետական եղած էր եւ վրական եկեղեցին — որ հոն անկախ էր Տփղիսի եկեղեցիէն, — այլ եւս գոյութիւն չունէր: Հազիւ սակաւաթիւ վրացի գիւղաւորներ: Հազիւ քրիստոնէայ «առանց ցիւղաց», հոս ու հոն (Հմմտ. Brosset, Histoire etc. II, 1, էջ 199—238): Այս պարագային դիւրաւ կ'ըմբռնուի Թէ Տայոց մէջ ալ գտնուող վրածէս Հայերը (որոնք միշտ հայ մնացած էին ազգաւ ու լեզուաւ) առանց եկեղեցական նուիրապետութեան եւ անհովիւ մնացած՝ դիւրաւ զանգուածօրէն մահմետականացան 1643ի «խարաճ»ի մը պատճառաւ: Յակոբ Կարնեցի իւր գրած միջոցին՝ ԺԷ դարուն վերջին քառորդին՝ տակաւին կրնար ուրախա-

նալ թէ գոնէ Հայոց միւս մասը «մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Բրիտանիա եւ աղօթիւք Ս. Լուսաւորչին», (անդ): Բայց կարգը պիտի դար անոնց ալ՝ եւ բռնի մահմետականացումը հոս ալ. մեծ ծաւալ պիտի առնուր ոչ միայն ԺԸ դարուն ընթացքին մէջ, այլ նաեւ ԺԹ դարուն, ինչպէս յիշեցինք արդէն Բցխայի 800 տուն Հայոց պարագան:

Թէ այս հալածանաց ատեն եւ թէ 1828 ի գաղթի ժամանակ՝ նաեւ այս ձորերէն փախած եւ գաղթած են շատերը: Երբ Բոխ Նառիմանէ (հին Մամուրան) կ'անցնէր, այս գաւառիս շատ գիւղերը լքեալ ամայի մնացած էին, եւ «եթէ ուսթուրք ռազմաճակատը ներկայացընող քարտէսը նկատենք, պիտի գտնենք հոն բազմութիւն մը գիւղերու, որոնք այժմ միայն անուամբ գոյութիւն ունին», (Բոխ, էջ 261): Ասի արդիւնք էր նաեւ Տայոց գաւառաց մահմետականացած կէս-անկախ իշխանաց ապստամբութեան մը, (որուն մէջ զլիսաւոր դեր ունէին Արդուխնի եւ Օլթիի տէրերը) եւ Թուրքերն իրենց հանրաժանօթ ոճով նուաճած էին: Այս ամայի գիւղերը հայ գիւղեր էին, որոնցմէ մաս մը միայն կրկին հայ մնացած է: Միւսները կամ մահմետականացած են, կամ նաեւ՝ աւելի նուազ՝ եկուոր օտար մահմետականներէ բռնուած: Նառիման՝ արդէն կը վերաբերի այն մեծ աւազանին, որուն կենտրոնն եղած է Օլթի (հին Ուխտիք), եւ որուն վրայ կ'իջնային Տայոց նահանգին միւս գաւառները, որոնց մէկ մասին հնագոյն անունները մնացած են այսօր ալ. այսպէս՝ Պարպիլացիք է արդի Պարպիլ (Կ. Bardus): Հոս ալ բոլոր ձորախմբերն իրենց ջրերով հայ անուններով մնացած են, թէեւ նոյնպէս թեթեւ աղաւաղամիք: Յիշեցինք Բանասկ կամ Բանասկէրք (Կ. Panaskert), որուն ամփոփումը թրք. Pennek (ինչպէս կը գրէ նաեւ Բոխ) ինքնին ճանաչելի է. (այս ձեւէն է արդի երբեմն գրուած

«Փանակ»), Բանջուր՝ կը ճանչցուի՝ եթէ նաեւ Կիպերտի հետ Pandjuret գրենք: Անուանց շատերուն մէջ վերջին շորք քարտէսներու վրայ կը գրուի -sor, օրինակի համար Karisor եւն, որոնք յայտնի են: Զիարդ եւ իցէ Օլթիի աւազանին մասին հոս չենք ուզեր երկարել, քանի որ հոն հին ազգաբնակչութիւնը շատ փոխուած է մանաւանդ 1878 էն ետքը Ռուսաց ձեռք մնացած բաժնին մէջ: Բնիկներուն մաս մը գաղթած է, եկած են նորեր, եւ այս շարժումը կը շարունակուի ցայսօր: Անոր համար Տայոց ուսական մասը նկատի չենք առնուր նաեւ յաջորդ դիտողութեանց մէջ:

Տայոց միւս մասերուն, ուստի վերը նկարագրուած Կիսկիմ եւ Թորթում դաւառներուն արդի վիճակը հետեւեալն է: Նախ այս ամբողջ գծին վրայ նաեւ այսօր՝ ինչպէս տեսանք անցողակի, հայ-թրքական բաւական բնակչութիւն կայ, բազմութիւն անխառն գիւղերով ալ: Հայ գիւղերն անհամեմատ բարձր են թէ՛ քաղաքակրթութեամբ եւ թէ՛ տնտեսապէս, թէեւ յաճախ նուազ բարեբեր հողեր ունենան: Կան դարձեալ թէեւ հոս շատ փոքրաթիւ՝ նորեկ մահմետականներ. եւ ասոնք են՝ ինչպէս ամէն տեղ՝ մահմետական մոլեռանդ տարրը, որ սակայն միշտ պատրաստ է գաղթելու, երբ պարագաները փոխուին: Մահմետականաց ճնշող մեծամասնութիւնը հայ-թրքական է, որուն մէջ իբր մոլեռանդ տարր կայ — բաց ի սակաւութիւն պաշտօնէութենէ — մօլայ ու բէկ, ցորչափ այս ամէնն բնիկ է, եւ դարձեալ այլեւայլ օսմ. սպայք, որոնք հանգստի կոչուած իրենց հայրենիք դարձած են: Այս իշխող տարրը — որուն մէկ մասը բնիկ չէ, — շատ փոքրամասնութիւն է՝ համեմատութեամբ գիւղացուց:

Երկիրս մէկ ծայրէն միւս ծայրը հայ նկարագիրը պահած է անով որ բոլոր անուանք մնացած են հայերէն, ոչ միայն մահմետականացած գիւղերուն, այլ անոնց

պերը, շինած են այն հոյակերտ կանգուն (ու մգլիթ եղած) կամ նաեւ աւերակ եկեղեցիները: Խնդիր չկայ թէ նաեւ հոս հայ-մահմետական կիներ շատ աւելի պահած է իւր բարբառն ու քրիստոնէական սովորութիւնները:

Հայ-մահմետականը կրօնափոխ եղած է բռնութեան ներքեւ. բայց իւր վիճակն աւելի բարեօքած չէ այսօր քան քրիստոնէիներ: Անշուշտ վերջնոյս կրած այլեւայլ տառապանքներէն զերծ է. բայց այլուստ աւելի եւս անոք ու ստրուկ եղած է յաճախ ինքնակոչ բէկերու ձեռքը: Հոս լաղ բէկերն այն դերը կը խաղան՝ ինչ որ քուրդ բէկեր ուրիշ տեղեր, գործակցութեամբ թուրք պաշտօնէութեան: Հիանալի մրգաւէտ երկրիս պարտէզները մեծ մասամբ բէկերու ձեռքն են. եւ գիւղացին ստիպուած է յաճախ անոնցմէ պտուղ գնել, տանելու ի նարին ու վաճառելու, եւ ասով հոգալու իւր աղքատին տան գոնէ անհրաժեշտ պէտքերը: Կտոր մը հող՝ լերան մը զառիկողին վրայ՝ հազիւ կրնայ հայթայթել իրեն ֆարէհայ մը: Միով բանիւ աղքատ գիւղացի մըն է, չարքաշ եւ կապուած իւր հողին: Փոխադրութեան միջոցներն ընդհանրապէս այս հազիւ անցանելի արահետներուն վրայ միայն ձին ու ջորին են:

* * *

Սեւ ծովէն նարին տեսանք գաւառներու շարք մը, որոնց հնուց ի վեր ապրող միակէ Բնակչութիւնը՝ Հայո-Նի-նը միակէ ժէ դարոն իւսերը Բացարապէս Գրիգորի-նէայ էր: Նոյն միջոցին սկսած Բնիկ իսլամացոնը՝ կոտորածներով ալ՝ հսկայ չափեր առած է ժԸ դարոն ընթացքին մէջ, շարունակուած նաեւ ժԹ դարուն: Բայց հայ նկարագիրը մնացած է ամէն կողմ, շատ տեղ տակաւին հայ լեզուն ալ: Ժայրէ ծայր հայ անոններ համշէնէ ու Սեւ Գետէ Սեւ ծովու վրայ՝ մինչեւ Բարբեր-

Սպեր եւ Կիսկիմ-Թորթում: Խաղաղ վարչութեան մը տակ, երբ անհետանայ Թուրքի ու մահմետական բռնապետական ճնշումը, մահմետականութիւնն անշուշտ կը մնայ այս բնակչութեան մէջ. բայց հայ լեզուն յանկարծ պիտի լսուի նաեւ այն տեղ, որ լիովին թրքախօս եղած կ'երեւար: Ծամենայն դէպս հայ-մահմետականը բարի դրացի մը պիտի ըլլայ քրիստոնէայ հայուն հետ, ինչպէս է արդէն շատ տեղ:

(Ա.Է.Է.)

Հ. Թ. Տ.

ԼԵՏՈՐԻ ԱՐԱՆԱԿԱՆ

lam-dam (ԳԵՂԱՓԵՐԵԳԻՐ ԷՅՅԻ “ԵՄՈՒՍԻՆ,”) ԲԵՌԻ ՅԵՐԵԹԵԱՆ ԺԵԳՈՒՄԸ

(Երբեք չի կարգաւորուած):

Բ.

Բանասիրական տեսակէտից յարեթական լեզուների մէջ “եղբայր, իմաստի համար այսօր ներկայանում է երկրաշաձայն արմատ մը. նոյնն աւելի լաւ պահուած՝ տեսնուում է յարեթական լեզուների “էթլան” ճիւղում, յարակցութեամբ իգական սեռի -l ցուցին, այսպէս է գոնեա “չ, խումբում” “ս, խումբ dm [+ ?], “չ, խումբ” dm + [l] սաներ. (սպիրանտ շերտ)՝ ցb + r > qb + r: Այս բառին (terme, термин) սպիրանտ նկարագիր ցոյց տուող սեմական ընտանիքն ձեռնառու էր այդպիսի վերլուծում տալու. սեմական արմատի նախադաս է Vhw- [> Vqw-], որ երբեմն նաեւ t [ծ] հնչւնով յոգնակի կը կազմէ՝ այն հնչւնով, որ նոյնպէս իգական սեռի ցուցին է: Սակայն նոյն բանասիրական հայեացքով զննելով՝ երրորդ պաշտօնակատար (fonctionnel) r հնչւնը սաներէնի մէջ դժուարութիւն պիտի յարուցանէր՝ եթէ նկատուէր այն իբրեւ իգական սեռի ցուցիչ, որովհետեւ լեզուի նկարագրին պիտի պակսէին համապատասխանող պարագայք, եթէ նրան յոգնակու ցուցի տեղը չգնէինք. եւ *me-ğob + ar-al > me-ğob + ar-al ձեւը բացատրելի է դառնում իբրեւ կրկին յոգնակի: -al վերջաւորութիւնը (մի եւ նոյն խօսքում -arից ծագող՝ երկրորդ r ի հետ պատահած ժամանակ)